

บทที่ 2

การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

คณะผู้วิจัยได้ทำการทบทวนแนวคิด ทฤษฎี ตลอดจนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง “วาทกรรมการพัฒนาทุนทางสังคม : ความยั่งยืนของชุมชนที่เข้มแข็ง” ปรากฏผลของการทบทวนวรรณกรรม ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมและการวิเคราะห์วาทกรรม
2. แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมการพัฒนา : การพัฒนาทุนทางสังคม
3. แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม : กรณีของต่างประเทศและของไทย
4. แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนที่เข้มแข็ง
5. ข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนที่เข้มแข็งในภาคเหนือ
6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมและการวิเคราะห์วาทกรรม

1.1 แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรม (Discourse)

เป็นที่ยอมรับกันว่า หากจะได้คำนิยาม “การวิเคราะห์เชิงวาทกรรม” ที่ศาสตร์ต่างๆ นำไปประยุกต์ใช้ในศาสตร์ของตนไม่ว่าจะเป็นรัฐศาสตร์ จิตวิทยา สังคมวิทยา และภาษาศาสตร์ เป็นต้น (Politics Psychology Sociology and Linguistics etc.) เป็นไปไม่ได้ว่าการให้คำนิยามดังกล่าวของเทคนิคการวิเคราะห์เชิงวาทกรรมจะให้คำนิยามในแง่ของศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งเพียงศาสตร์เดียวที่เป็นเช่นนั้นเพราะศาสตร์ต่างๆ ที่กล่าวมามีวิธีคิด วิธีการปฏิบัติที่มีรูปแบบที่มีความแตกต่างกันและมีลักษณะที่หลากหลาย

อย่างไรก็ตามก่อนจะลงไปในรายละเอียดเกี่ยวกับการวิเคราะห์วาทกรรม ขอกล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมก่อนว่า วาทกรรม (discourse) เป็นแนวคิดที่แทรกซึมในชีวิตทางสังคม (social life) ทั้งนี้เพราะทุกสิ่งทุกอย่างที่บุคคลทำต่างอยู่ในกรอบของวาทกรรมที่สามารถอธิบาย

เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว Jupp ได้นำหรือได้อ้างการเกี่ยวกับการใช้แนวคิดนี้ของ Worrall ดังนี้¹⁰

“แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมได้รวมเอาทุกมิติของการสื่อสารเข้าไว้ด้วยกัน... ไม่ใช่เพียงเนื้อหา (ของมัน) แต่ได้รวมเอาผู้ประพันธ์มัน ได้แก่ ผู้ที่นำมันมากล่าวถึง อย่างไรก็ตามหากมีงานในแง่ยิ่งกว่าการทำหน้าที่ของมัน ได้แก่ การอ้างอิงในแง่ของหลักการ หลักฐาน ผู้ฟัง ผู้รับสาร วัตถุประสงค์ของมันที่จะต้องทำให้บรรลุผล แต่คำถามคือบรรลุผลเป็นการบรรลุผลในเรื่องอะไร

¹⁰ R. Worrall, “Analysing accounts” in *Researching Social life*. London: Sage. 1996.

นอกจากนี้ แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมยังได้รวมเอาความคิดเห็นต่างๆ ความรู้ที่เด่นๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่เหมาะสมท่ามกลางกลุ่มบุคคลที่พิเศษหรือที่เฉพาะเจาะจง... และที่ต่างเห็นต่าง ยึดถือที่มีความเกี่ยวข้องกับกลุ่มปัจเจกชนอื่นๆ ขณะเดียวกันเป็นที่แน่ชัดว่าในการใช้ความคิดที่มีลักษณะเช่นนั้น กล่าวได้ว่าแท้ที่จริงแล้วเป็นเรื่องของการประยุกต์อำนาจ (power) นอกจากนี้ แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมยังเกี่ยวข้องกับรูปแบบทุกรูปแบบของการสื่อสารที่รวมเอาการพูดคุย การสนทนา ซึ่งในประการหลังมันไม่ได้มีข้อจำกัดเกี่ยวกับข้อเสนอที่อยู่ในรูปของวจนภาษา ขณะเดียวกันยังได้รวมถึงวิธีการมอง วิธีการจำแนกประเภทรวมทั้งการมีปฏิกริยาต่อโลกทางสังคมในชีวิตประจำวัน ...”

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าวาทกรรมจะได้รับการโต้แย้งในแง่ของการให้คำนิยาม แต่ก็ยังมีสิ่งที่น่าสนใจที่นักวิชาการที่เกี่ยวข้องจะเห็นในแง่มุมมองที่มีความสอดคล้องกันนั่นคือ วาทกรรมเป็นเรื่องการใช้ภาษาที่นำไปสู่การสร้างหรือการประกอบสร้างความหมาย และนำไปสู่การใช้ในการทำความเข้าใจโลกทางสังคม (social world) เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวได้มีการบรรยายหรือการพรรณนากันว่า ภาษาเป็นเหมือนบางสิ่งบางอย่างที่ได้มีการนำไปใช้เพื่อสนับสนุนการปฏิบัติงานเกี่ยวกับกิจกรรมทางสังคมต่างๆ ขณะเดียวกันก็นำไปสู่การสนับสนุนตลอดจนการให้ความสำคัญกับภาษาในฐานะตัวแทนในการระบุชื่อคน วัตถุ หรือสิ่งของที่เป็นรูปธรรมตามกระบวนทัศน์ของพวกเขาประจักษ์นิยม

ภาษาในนัยดังกล่าวจึงดูเหมือนเป็นเพียงแต่เครื่องของมนุษย์ไม่ใช่การติดต่อสื่อสารเท่านั้น แต่สำหรับนักภาษาศาสตร์ได้ให้ความสนใจถึงอิทธิพลของภาษาในแง่ที่มีอิทธิพลต่อความคิดและพฤติกรรมของมนุษย์เพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้นี้นักภาษาศาสตร์ยังมีความเห็นว่าภาษาไม่ใช่แต่เพียงทำหน้าที่แต่การสะท้อนภาพความเป็นจริง หากแต่เพียงเรื่องของการให้ความหมายหรือการประกอบสร้างความเป็นหนึ่งให้กับบางสิ่งบางอย่าง ตรงนี้ย่อหมายถึงความว่าสิ่งต่างๆ จะมีตัวตน มีคุณค่าและความหมายเพื่อเราในฐานะนักวิจัยจะเข้าใจสิ่งต่างๆ ได้ก็ต่อเมื่อผ่านกระบวนการให้ความหมายโดยมีภาษาเป็นตัวเชื่อม และกระบวนการที่ได้กล่าวมาข้างต้นนี้เองที่เราอาจเรียกได้ว่าเป็นจุดเริ่มของการวิเคราะห์และการศึกษาวาทกรรม

ในแง่ของหลักการเวลาที่มีการกล่าวถึงการวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) ก็มักจะมีการจัดหรือแบ่งประเภทการวิเคราะห์วาทกรรมกันไว้ โดยการวิเคราะห์วาทกรรมไม่ใช่องค์ความรู้เชิงทฤษฎี เชิงเทคนิควิธีการ และเชิงปฏิบัติที่มีความเป็นหนึ่งเดียว ตามความเป็นจริงแล้ว หากแต่การวิเคราะห์วาทกรรมเป็นศาสตร์ที่มีความหลากหลาย จนกระทั่งหากจะมีการให้คำนิยามการวิเคราะห์วาทกรรมดูจะเป็นเรื่องที่ไม่ง่ายนัก¹¹

¹¹ J.P. Ger, S. Michaels and M.C. O’Conner, ‘Discourse Analysis’ M.D. Lo Complete, W.L. Millrey and J Presissle (eds.) in *The Handbook of Qualitative Research in Education*. San Diego CA: Academic Press. 1992.

อย่างไรก็ตาม ในทัศนะของ Coulthard¹² หากจะมีการพิจารณาเกี่ยวกับการวิเคราะห์วาทกรรมในภาพรวมเกี่ยวกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ รวมทั้งการแสดงเกี่ยวกับศาสตร์ต่างๆ ที่มีความหลากหลายก็จะพบว่าทั้งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ต่างๆ ดังกล่าวต่างมีการช่วยเหลือสนับสนุนต่อการวิเคราะห์วาทกรรม

ในงานของ Potter และ Wetherell¹³ ได้นำเสนอว่า การวิเคราะห์วาทกรรมอย่างน้อยมี 4 ประเภท คือ

ประเภทแรก ได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีที่เรียกว่า วาทกรรม ซึ่งประเภทแรกของการวิเคราะห์มีลักษณะคล้ายๆ กับการวิเคราะห์การสนทนา (Conversational Analysis) หรือ “Speech Act Theory” รวมทั้งยังได้รับการชี้นำไปที่การอธิบายเกี่ยวกับการจัดระเบียบการแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับการสนทนา

ประเภทที่สอง เป็นเรื่องทางจิตวิทยาที่มีจุดเน้นที่มุ่งไปที่กระบวนการวาทกรรม (discourse processes) ตัวอย่างเช่น ผล/ผลกระทบของโครงสร้างทางวาทกรรมที่ทำให้เกิดการระลึกรู้ถึงหรือการจำได้และก่อให้เกิดความเข้าใจตามมา

ประเภทที่สาม ได้รับการพัฒนาจากสังคมวิทยาเกี่ยวกับทัศนะแห่งความรู้ รวมทั้งการศึกษาว่านักวิทยาศาสตร์ประกอบสร้างหรือสร้าง (construct) ตัวบท (texts) และการพูดคุยหรือนำเสนอและทำให้มีเหตุผลในผลงานและการดำเนินงานของพวกเขาได้อย่างไร

ประเภทที่สี่ ได้มาจากปรัชญาสังคมทางยุโรปและการวิเคราะห์ทางวัฒนธรรมรวมทั้งการพยายามที่จะแสดงให้เห็นว่าสถาบัน การปฏิบัติ (หรือการดำเนินการ) และแม้แต่บุคคลแต่ละคนได้รับการเข้าใจในฐานะได้รับการผลิตขึ้นมาผ่านชุดผลงานที่มีความเกี่ยวข้องกับวาทกรรมได้อย่างไร

นอกจากนี้ Ger ยังได้จำแนกประเภทการวิเคราะห์วาทกรรมไว้ 4 ประเภท ดังนี้¹⁴

1. การมุ่งเน้นไปที่ภาษาศาสตร์
2. การวิเคราะห์การพูดคุยจากทัศนะทางสังคมวิทยา
3. การวิเคราะห์ตามแนวทางภาษาศาสตร์เชิงสังคม (Socio-Linguistics) และเชิงมานุษยวิทยา
4. การวิเคราะห์วาทกรรมในลักษณะของการพรรณนาที่สามารถอธิบายได้หรือให้เหตุผลได้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม

¹² M. Coulthard *An Introductory to Discourse Analysis*. 2nd eds. London: Longman. 1985.

¹³ J. Potter and M. Wetherell, *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behavior*. London: Sage. 1987.

¹⁴ J.P. Ger. op. cit.

อย่างไรก็ตามการวิเคราะห์วาทกรรมมีหลักการพื้นฐานและลักษณะร่วมกันอยู่ 3 หลักการคือ¹⁵

หลักการแรกเป็นหลักการที่เกี่ยวข้องกับ หรือวาทกรรมเกี่ยวกับมนุษย์ (human discourse) โดยทั่วไปหลักการในข้อนี้จะเกี่ยวข้องกับการจัดโครงสร้างภายในและการบังคับให้เป็นตามกฎเกณฑ์

หลักการที่สอง เป็นหลักการเกี่ยวกับการผลิตวาทกรรมของผู้พูด ผู้ซึ่งมีจุดยืนหรือมีฐานะหรือบทบาทที่ไม่สามารถหลบเลี่ยงหรือหลีกเลี่ยงได้ ตามบ่อเกิดหรือที่มาทางประวัติศาสตร์สังคมที่บรรดาความเป็นจริงส่วนบุคคล ความเป็นจริงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ล้วนก่อให้เกิดวาทกรรมก่อตัวเป็นรูปร่างขึ้นมา

หลักการที่สาม วาทกรรมตัวของมันเองได้ทำในลักษณะที่สำคัญเกี่ยวกับบ่อเกิดหรือที่มาทางประวัติศาสตร์สังคมก่อตัวเป็นรูปร่างขึ้นมา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งวาทกรรมส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการสะท้อนประสบการณ์ของมนุษย์ รวมทั้งในเวลาเดียวกันวาทกรรมได้กลายเป็นองค์ประกอบส่วนต่างๆ ที่สำคัญของประสบการณ์

ทั้งนี้ Jupp¹⁶ ได้เสนอหลักการที่มีลักษณะที่คล้ายคลึงกันโดยได้ระบุลักษณะหรือหลักการของวาทกรรมว่ามี 3 หลักการที่ Foucault ได้เคยใช้ดังนี้

หลักการแรก วาทกรรมเป็นหลักการทางสังคมที่ชี้ให้เห็นถ้อยคำและความหมายขึ้นอยู่กับว่ามันถูกใช้ที่ไหน โดยใครถึงใคร ผลที่เกิดขึ้นตามมานั้นก็คือ ถ้อยคำและความหมายจะแปรเปลี่ยนไปตามสถานะเชิงสถาบันและสังคม ในแง่นี้กล่าวเราอาจกล่าวได้ว่าไม่มีวาทกรรมใดวาทกรรมหนึ่งมีความเป็นสากล

หลักการข้อสอง โดยทั่วไปสามารถมีวาทกรรมที่แตกต่างกัน ที่อาจนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างกันได้

หลักการข้อสาม ดังที่กล่าวมาในข้อที่สองแล้วว่า วาทกรรมมีความแตกต่างกันได้ ดังนั้นก็ย่อมนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างกันได้ ดังนั้นในแง่ดังกล่าววาทกรรมอาจได้รับการมองในฐานะที่มีการเตรียมหรือวางแผนในรูปของสายการบังคับบัญชา (hierarchy)

อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่าความคิดต่างๆ เกี่ยวกับความขัดแย้ง (ที่กล่าวมาในข้อที่สอง) ความคิดต่างๆ เกี่ยวกับการเชื่อมโยงกับสายบังคับบัญชาแน่นอนย่อมมีความเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับการใช้อำนาจ

¹⁵ J. Potter and M. Whetherell, op.cit., p.288.

¹⁶ V. Jupp. op.cit., p.305. อ้างใน สาวิตรี คทาณิข “วรรณกรรมศึกษาเพื่อการวิจัยสังคม: กรอบทฤษฎีเพื่อการวิเคราะห์เชิงประจักษ์” ใน กฤษ กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และ จันทิมา เอี่ยมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2549.

1.2 การวิเคราะห์วาทกรรม (Discourse analysis)

โดยทั่วไปเมื่อกล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับอำนาจแน่นอนย่อมมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการ “วิเคราะห์วาทกรรม” ที่นำไปสู่การเชื่อมโยงเชิงทฤษฎีระหว่างการผลิตวาทกรรม (discursive practice) และการใช้อำนาจที่ทั้ง 2 ประการดังกล่าวต่างเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิด

Potter และ Wetherell¹⁷ ได้ชี้ลักษณะ 3 ประการ ที่นำไปสู่การจำแนกชนิดหรือประเภทของการวิเคราะห์วาทกรรม ได้แก่

ประการแรก เป็นลักษณะที่เกี่ยวข้องกับการพูดคุยและเกี่ยวข้องกับตัวบท (talk and texts) เท่าๆ กับเรื่องภาคปฏิบัติทางสังคม (social practices) รวมทั้งการให้ความสนใจอย่างใกล้ชิดต่อลักษณะต่างๆ ที่ได้มีการจำแนกเนื้อหาทางภาษาศาสตร์ ตลอดจนความหมายหรือนัยและหัวข้อดังกล่าวเช่นเดียวกันกับการให้ความสนใจเกี่ยวกับลักษณะรูปแบบของภาษาศาสตร์ เช่น ไวยากรณ์และการปะติดปะต่อของถ้อยคำอย่างเป็นเรื่องราวและอย่างเป็นเหตุเป็นผล

ประการที่สอง การวิเคราะห์วาทกรรม นั้นมักมีการให้ความสนใจการประกอบสร้างความหมาย เพื่อให้การดำเนินการบรรลุผล

ประการที่สาม การวิเคราะห์วาทกรรมให้ความสนใจต่อระเบียบเชิงวาทวิทยาและการอภิปรายโต้เถียง (rhetorical and argumentative organization) ที่เกี่ยวข้องกับการพูดคุยและตัวบท (talk and texts)

ปกติแล้วการวิเคราะห์เชิงวาทวิทยา (rhetorical analysis) มีส่วนช่วยในการทำให้วิธีการเล่าเรื่องเชิงวาทกรรมเด่นขึ้นมา โดยได้รับการออกแบบเพื่อที่จะค้นหาทางเลือกที่มีศักยภาพหรือทางเลือกที่แท้จริง¹⁸

ในทัศนะของ Gee และคณะ¹⁹ ที่ได้ตั้งข้อสังเกตและอภิปรายโดยมีจุดยืนใน 2 ประเด็นที่สำคัญภายในการวิเคราะห์วาทกรรมในกรณีที่มีการทำการศึกษา

¹⁷ J. Potter and M. Wetherell, op.cit., p.48. อ้างใน สาวิตรี คทาวิช “วรรณกรรมศึกษาเพื่อการวิจัยสังคม: กรอบทฤษฎีเพื่อการวิเคราะห์เชิงประจักษ์” ใน กฤษ กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และ จันทิมา เอี่ยมมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2549.

¹⁸ M. Billing. *Ideologies and Beliefs*. London: Sage, 1991. อ้างใน สาวิตรี คทาวิช “วรรณกรรมศึกษาเพื่อการวิจัยสังคม: กรอบทฤษฎีเพื่อการวิเคราะห์เชิงประจักษ์” ใน กฤษ กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และ จันทิมา เอี่ยมมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2549.

¹⁹ J.P. Gee, S. Michaels และ M.C.O’ Corner, op.cit.; pp. 227-291. อ้างใน สาวิตรี คทาวิช “วรรณกรรมศึกษาเพื่อการวิจัยสังคม: กรอบทฤษฎีเพื่อการวิเคราะห์เชิงประจักษ์” ใน กฤษ กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และ จันทิมา เอี่ยมมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2549.

จุดยืนที่หนึ่ง Gee และคณะเน้นไปที่การศึกษาโครงสร้างของวาทกรรม (discourage of structure) ว่าการใช้เครื่องมือในการวิเคราะห์จากศาสตร์ทางภาษาหรือภาษาศาสตร์โดยในจุดยืนนี้ มองวาทกรรมในฐานะโครงสร้าง

จุดยืนที่สอง Gee และคณะมองว่าเวลาทำการศึกษาวาทกรรม ควรทำการศึกษาในฐานะที่วาทกรรมมีความเกี่ยวข้องกับผลลัพธ์ และกระบวนการทางสังคม การรับรู้ หรือความรู้ ความเข้าใจ การเมือง วัฒนธรรม เป็นต้น

ทั้งนี้ Potter และ Whetherell²⁰ ได้จำแนกจุดเน้นร่วมสมัยใน 2 ประเด็น ในการวิเคราะห์วาทกรรม คือ

จุดเน้นประเด็นแรก Potter และ Whetherell เห็นว่าควรศึกษาทรัพยากรที่จะนำมาใช้ในการประกอบสร้างวาทกรรม และการทำให้การดำเนินการเกี่ยวกับการกระทำมีลักษณะที่เฉพาะเจาะจงและควรวางแผนเกี่ยวกับระบบอย่างกว้างๆ ทั้งนี้เพื่อที่จะทำให้ภาษาที่ใช้ในการปฏิบัติการทางสังคมที่มีความแตกต่างกันมีความยั่งยืน

จุดเน้นประเด็นสอง คือการศึกษาวิธีการปฏิบัติอย่างละเอียดผ่านการเล่าเรื่องที่การวิเคราะห์วาทกรรมได้รับการประกอบสร้างขึ้นมาและทำให้ข้อเท็จจริงปรากฏออกมาซึ่งการที่มีจุดเน้นที่แตกต่างกันย่อมมีผลต่อการวิเคราะห์วาทกรรม

นอกจากนี้ยังมีการวิเคราะห์วาทกรรมของ Michel Foucault ที่พยายามศึกษาและสืบค้นกระบวนการขั้นตอน ตลอดจนลำดับเหตุการณ์และรายละเอียดในการประกอบสร้างอัตลักษณ์และความหมายให้กับสิ่งต่างๆ ที่ห่อหุ้มเราว่าด้วยเรื่องนั้นๆ ว่ามีความเป็นมาอย่างไร มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือสถาบันที่เกิดขึ้นมาด้วยเหตุใดบ้าง ซึ่งต่อมาแนวคิดความหมายเกี่ยวกับวาทกรรม Foucault ในช่วงหลังทศวรรษ 1970s นั้น ความหมายของวาทกรรมที่ Foucault กล่าวถึงแต่เฉพาะไม่ใช่สัญลักษณ์หรือตัวบท (texts) แต่รวมถึงกิจกรรมที่มีกระบวนการในการประกอบสร้าง (construct) ผลิต้อัตลักษณ์และความหมายให้กับสิ่งต่างๆ ในสังคม โดยการประกอบสร้างดังกล่าวประกอบสร้างขึ้นมาภายใต้การกำหนดอย่างเป็นระบบที่วาทกรรมนั้นได้เกิดขึ้น²¹

²⁰ I. Potter and Whetherell, op.cit.; pp. 47-66. อ้างใน สาวิตรี คทาวนิช “วรรณกรรมศึกษาเพื่อการวิจัยสังคม: กรอบทฤษฎีเพื่อการวิเคราะห์เชิงประจักษ์” ใน กฤษ กฤษดาวรรณ หงส์ลดารมภ์ และ จันทิมา เอี่ยมมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2549.

²¹ พัฒนาจากสาวิตรี คทาวนิช “วรรณกรรมศึกษาเพื่อการวิจัยสังคม: กรอบทฤษฎีเพื่อการวิเคราะห์เชิงประจักษ์” ใน กฤษ กฤษดาวรรณ หงส์ลดารมภ์ และ จันทิมา เอี่ยมมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2549; M. Foucault, *Madness and Civilization: History of Instantly in the Age of Reason*, London: Tavistock, 1971. M. Foucault, *The Will to Knowledge (The History of Sexuality, Vol. 15 Harmondsworth: Penguin, 1981.*

ทั้งนี้ Foucault²² ได้อธิบายว่าในการวิเคราะห์วาทกรรมต้องตั้งอยู่บนฐานความคิดที่ว่า ถ้อยคำไม่ใช่เพียงถ้อยคำที่นำมาเรียงต่อๆ กันเท่านั้น หากแต่แฝงด้วยเจตนา ความคิด ความเชื่อ ของผู้กล่าวถ้อยคำนั้นๆ ด้วย

นอกจากนั้น Foucault ยังเห็นว่าถ้อยคำดังกล่าวยังได้สะท้อนความคิดความชอบของกลุ่มของสังคม ทั้งนี้เนื่องมาจากผู้ใช้ภาษาไม่ได้ใช้ภาษาคนเดียวในโลก แต่ปรากฏว่าได้มีการใช้ภาษาในฐานะเป็นผลิตผลของปฏิสัมพันธ์ของบุคคลเพื่อของกลุ่มบุคคลในสังคมที่พวกเขาเป็นสมาชิก ดังนั้น ถ้อยคำจึงมีลักษณะทั้งที่เป็นของบุคคลและของสังคม

ในการวิเคราะห์วาทกรรมนั้น Foucault ได้อธิบายการวิเคราะห์วาทกรรมใน 3 มิติ ในลักษณะดังต่อไปนี้²³

มิติแรก เป็นมิติที่พิจารณาว่าวาทกรรมเป็นตัวบท (texts) ในมิตินี้ Foucault เน้นว่า เวลาที่มีการพูดถึงตัวบทแท้ที่จริงแล้วเป็นความสัมพันธ์เกี่ยวโยงระหว่าง “ตัวหมาย” กับ “ตัวหมายถึง” โดยมีกรอบที่ใช้ในการวิเคราะห์ตัวบท เช่น ศัพท์ไวยากรณ์ (grammar) การเชื่อมระหว่างอุปมาอุปไมยและประโยคหลัก (main clause) การจัดโครงสร้างของตัวบท (structure of texts) ความตั้งใจในการส่งสารที่ได้มีการกล่าวถึง การเกาะเกี่ยวข้องกับบรรดาตัวบทและสหบทและตัวบททั้งหลาย

จากที่กล่าวถึงตัวบทในมิติแรกข้างต้น ปกติแล้วเราไม่รวมถึงกระบวนการผลิตและการมีความหมายมากเท่ากับเวลาที่เรารู้ถึงภาคปฏิบัติวาทกรรม (discursive practices)

มิติที่สอง เป็นมิติที่เกี่ยวกับภาคปฏิบัติวาทกรรม (discursive practices) ในมิติที่สอง เป็นมิติที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการผลิตตัวบท การจำหน่ายจ่ายแจกและการบริโภคตัวบทของกลุ่มที่เป็นเป้าหมายที่ผู้ผลิตตัวบทเมื่อผลิตตัวบทแล้วก็มักจะส่งหรือเผยแพร่ตัวบทในรูปของการจำหน่ายจ่ายแจกตัวที่ผลิตแล้วไปยังกลุ่มเป้าหมาย ซึ่งก็คือ ผู้บริโภคตัวบทนั้นๆ นั่นเอง

โดยบรรดากลุ่มเป้าหมายที่ตัวบทจะถูกส่งมาก็จะได้รับรู้ถึงนัยของตัวบท ตรงนี้แสดงว่าภาคปฏิบัติวาทกรรมในนัยของกระบวนการผลิตตัวบทที่ต้องการให้กลุ่มเป้าหมายรับรู้และเข้าใจได้ผล

²² Ibid., pp. 72-99. อังโน สาวิตรี คทาวณิช “วรรณกรรมศึกษาเพื่อการวิจัยสังคม: กรอบทฤษฎีเพื่อการวิเคราะห์เชิงประจักษ์” ใน กฤษ กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และ จันทิมา เอี่ยมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2549.

²³ Ibid., pp. 72-99. อังโน สาวิตรี คทาวณิช “วรรณกรรมศึกษาเพื่อการวิจัยสังคม: กรอบทฤษฎีเพื่อการวิเคราะห์เชิงประจักษ์” ใน กฤษ กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และ จันทิมา เอี่ยมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2549.

มิตีที่สาม เป็นมิตีที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์วาทกรรมในฐานะเป็นภาคปฏิบัติทางสังคมและวัฒนธรรม (socio-cultural practices) ตามมิตินี้ในทัศนะของ Foucault กำลังกล่าวถึงอุดมการณ์และการครอบงำ (ideology and hegemony)

กล่าวคือ Foucault เห็นว่าอุดมการณ์เป็นตัวให้ความหมายและเป็นตัวประกอบสร้างความจริงทางสังคม (social construction of reality)

ในแง่ดังกล่าว Foucault จึงยืนยันว่าวาทกรรมทุกวาทกรรมต่างมีอุดมการณ์แฝงอยู่นอกเหนือไปจากการเมืองในแง่ของการมีอำนาจบังคับและศิลปะในการใช้ภาษา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าเวลาเรากล่าวว่าตัวบทใดเน้นวาทกรรม ตัวบทหรือวาทกรรมนั้นต้องแฝงด้วยอุดมการณ์การมีอำนาจบังคับและศิลปะในการใช้ภาษา²⁴

ทั้งนี้สรุปได้ว่า ในทัศนะของ Foucault ยืนยันว่าในวาทกรรมทุกวาทกรรมจะต้องมีอุดมการณ์แฝงอยู่ตรงเท่าที่วาทกรรมหรือภาคปฏิบัติวาทกรรม (discursive practices) นั้นได้รวมความหมายซึ่งอุดมการณ์นำไปสู่การศึกษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์เชิงอำนาจและรวมถึงศิลปะของการใช้ภาษา

สำหรับ “การครอบงำ” (hegemony) Foucault ได้ให้คำนิยามคำว่า การครอบงำ (hegemony) ว่า คือภาวะครอบงำทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม และอุดมการณ์ของสังคมใดสังคมหนึ่ง ในแง่ดังกล่าว การครอบงำจึงคืออำนาจที่อยู่เหนือสังคมที่มีการแบ่งชั้นตามเศรษฐกิจ แต่อำนาจดังกล่าวไม่ใช่อำนาจอันถาวรหากเป็นอำนาจเพียงบางส่วน

ทั้งนี้ ภาคปฏิบัติทางสังคมและวัฒนธรรม มีความเกี่ยวข้องกับตัวบทและภาคปฏิบัติวาทกรรม กล่าวคือ ภาคปฏิบัติทางสังคมและวัฒนธรรมมีนัยที่หมายถึงเมื่อมีกระบวนการผลิตวาทกรรมใดวาทกรรมหนึ่ง หรือตัวบทใดตัวบทหนึ่งขึ้นมา จะต้องคำนึงถึงบริบททางสังคมและวัฒนธรรมด้วยว่า วาทกรรมหรือตัวบทที่ผลิตขึ้นมานั้นผู้ผลิตตัวบทหรือวาทกรรมนั้นต้องคำนึงถึงว่าบริบททางสังคมและวัฒนธรรมนั้นๆ นอกจากนี้ ผู้ผลิตวาทกรรมยังต้องพิจารณาด้วยว่าภายใต้บริบททางสังคมและวัฒนธรรมนั้น ยอมรับตัวบทหรือวาทกรรมที่ผลิตขึ้นมาได้มากน้อยแค่ไหน

2. แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมการพัฒนา : การพัฒนาทุนทางสังคม

ก่อนที่จะกล่าวถึง วาทกรรมการพัฒนา ขอกล่าวถึงนัยของการพัฒนา (development) ก่อนซึ่งแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนามีนัยที่เป็นคู่ตรงข้ามที่เรียกว่า ความด้อยพัฒนา (underdevelopment) ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการประกอบสร้าง (constructor) โดยประเทศมหาอำนาจตะวันตกภายหลัง

²⁴ อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องได้ใน กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และ โสรัจจ์ หงส์ดารมภ์ “วาทกรรมเกี่ยวกับภาคใต้และความรุนแรงในสังคมไทย” ใน กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และจันทิมา เจียมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวรรณกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2549

สงครามโลกครั้งสอง ฉะนั้น “การพัฒนา” และ “ความด้อยพัฒนา” หรือความเป็นอื่นของการพัฒนา (Development's other/other development) จึงได้รับการประกอบสร้างทางประวัติศาสตร์ที่ค่อนข้างใหม่ แต่กลับเป็นที่นิยมและได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายในเวลาอันรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม ความหมายของสิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนา” มิได้หยุดนิ่ง ตายตัว แต่มีการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอดเช่นกัน กล่าวคือ ในยุคแรกเริ่มของการพัฒนานั้น “การพัฒนา” หมายถึงการทำให้ทันสมัยอย่างสังคมตะวันตก ผ่านการพัฒนาเศรษฐกิจ การพัฒนาอุตสาหกรรม และการพัฒนาการเมือง หรือที่เรียกขานกันในแวดวงการศึกษาการพัฒนาในยุคนี้ว่า “ทฤษฎีการทำให้ทันสมัย” (modernization theory)

ต่อมาคนในแวดวงการพัฒนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการและปัญญาชนเริ่มค้นพบว่าการพัฒนาเพื่อทันสมัยอย่างสังคมตะวันตกนั้น นำปัญหามากมายมาสู่สังคมของประเทศในโลกรที่สาม (The third worlds) หรือ ประเทศด้อยพัฒนา (underdevelopment countries) ไม่ว่าจะเป็นปัญหาความไม่เท่าเทียมกันในสังคมนั้นๆ ที่เพิ่มมากขึ้น เช่น ปัญหาสภาพแวดล้อมเป็นพิษ ปัญหาความยากจนที่เพิ่มมากขึ้นในชนบท และที่สำคัญคือ การทำให้ประเทศโลกรที่สาม ต้องพึ่งพิงประเทศตะวันตกในแทบจะทุกด้านเพิ่มมากยิ่งขึ้น เป็นต้น

ความไม่พอใจต่อปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาที่ต้องการลอกเลียนแบบอย่างของสังคมตะวันตก ได้นำไปสู่แนวคิดเกี่ยวกับแนวคิดที่ต่อต้านทฤษฎีการทำให้ทันสมัย ใน ทศวรรษ 1970 เช่น ทฤษฎีพึ่งพิง (dependency theory) ทฤษฎีระบบโลก (world-system theory) และทฤษฎีว่าด้วยความด้อยพัฒนาของบรรดานักวิชาการแนวมาร์กซิสต์ใหม่ (Neo-Marxist) ทั้งหมด เป็นต้น²⁵

อย่างไรก็ตาม เริ่มตั้งแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา มีแนวความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่น่าสนใจและชวนให้ติดตามเกิดขึ้นอีกมากมาย นอกเหนือไปจากสองแนวคิดหลักๆ เกี่ยวกับการพัฒนาที่ได้มีการกล่าวถึงมาข้างต้นแล้ว แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาเหล่านี้ได้เติมสีสันให้กับแวดวงการศึกษาการพัฒนาในปัจจุบันอย่างมาก เช่น แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาแบบยั่งยืน (sustainable development) ที่ต่อมาเริ่มปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยท้องถิ่นชุมชน และแนวคิดที่เรียกว่า ให้นิมนุษย์กลับไปใกล้ชิดกับอันหนึ่งอันเดียวกันกับธรรมชาติ เป็นต้น

ภายใต้ความแตกต่างหลากหลายของบรรดาแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาเหล่านี้ ทำให้บรรดานักวิชาการด้านการพัฒนาดังกล่าวมีความเห็นว่าเรามีความจำเป็นที่จะต้องหันกลับมาพิจารณาศึกษาและทบทวนสิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนา” กันใหม่อย่างจริงจังและเป็นระบบอีกครั้งหนึ่ง²⁶

²⁵ ดูรายละเอียดใน Chairat, 1988: chs. 2, 3

²⁶ พัฒนมาจาก ไชยรัตน์ เจริญสินโอฟาร. *วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์และความยั่งยืน*. บริษัทเกร็ดไทย. 2554.

ในการหันกลับมาคือการศึกษา “การพัฒนา” ครั้งใหม่นี้ ผู้วิจัยสนใจในรูปของ “วาทกรรมการพัฒนา” ที่มีที่มาจากรัฐโดยเฉพาะสภาพพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ที่ให้ความสำคัญเกี่ยวกับแนวคิดการพัฒนาใหม่ และหนึ่งในนั้น คือแนวคิดเกี่ยวกับ “การพัฒนาทุนทางสังคม” และจากแนวคิดการพัฒนานี้ทำให้เป็นที่มาของคำว่า “วาทกรรมการพัฒนาทุนทางสังคม” ที่เกิดจาก “ภาคปฏิบัติวาทกรรม” (discursive practices) โดยตัวแนวคิด “วาทกรรมการพัฒนาทุนทางสังคม” หากพิจารณาในแง่ของการวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) ก็คือ “ตัวบท” (texts) ส่วนแนวคิดเกี่ยวกับ “ตัวบท” อันได้แก่ “วาทกรรมการพัฒนาทุนทางสังคม” แท้ที่จริงก็คือ “ภาคปฏิบัติวาทกรรม” ที่เกิดจากกระบวนการประกอบสร้างวาทกรรมดังกล่าว แล้วต่อมาได้มีการเผยแพร่ (distribution) ผ่านช่องทางต่างๆ (channels) เพื่อนำไปสู่กลุ่มเป้าหมาย (target groups) ที่ต้องการหรือที่พึงปรารถนา

การที่กระบวนการประกอบสร้างวาทกรรมดังกล่าวต้องผ่านการอภิปรายหรือจากการประชุมสัมมนาเชิงปฏิบัติการในบรรดานักคิด นักวิชาการที่สนใจแนวคิดการพัฒนาใหม่ๆ ที่นำข้อคิดเห็นจากแนวคิดในการพัฒนาของแผนพัฒนาฯ ฉบับต่างๆ ที่ได้รับการประเมินผลในแต่ละแผนพัฒนา ที่อาจจะมีก่อน ระหว่างการดำเนินการตามแผนและหากมีปัญหาที่อาจจะมีการปรับแผนรวมทั้งหลังจากการทำแผนพัฒนาฯ ดังกล่าวที่ดำเนินการสิ้นสุดมาประเมินในขั้นตอนสุดท้าย ถ้าเรียกการประเมินแผนพัฒนาฯ ทั้ง 3 ขั้นตอนก็เรียกตามภาษาของนักประเมินผลแผนฯ ก็เรียกได้ว่ามีทั้ง Formative on-going และ Summative plan development evaluations

ขณะเดียวกันในกระบวนการประกอบสร้าง “ตัวบท” อันได้แก่ “วาทกรรมการพัฒนาทุนทางสังคม” ทางฝ่ายที่ประกอบสร้างก็ต้องมีการพิจารณาภาคปฏิบัติทางด้านสังคมและวัฒนธรรม (socio-practices) ด้วยว่า “ตัวบท” ที่ได้รับประกอบสร้างขึ้นมาเป็นที่ยอมรับของสังคมหรือไม่อย่างไร

3. แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม : กรณีของต่างประเทศและของไทย

3.1 แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทุนทางสังคมกรณีของต่างประเทศ²⁷

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันไม่ว่าจะพิจารณาทุนในมิติที่เป็นมูลค่า อันได้แก่เรื่องของวัตถุสิ่งของเงินทอง ฯลฯ หรือจะพิจารณาทุนในมิติของคุณค่าอันได้แก่เรื่องของจิตใจ หรือคุณค่าแห่งคุณความดีต่างๆ ก็ตาม แต่ก็ดูเหมือนว่าแนวคิดหรือคำว่า “ทุน” (capital) จะผูกพันวนเวียนอยู่กับเรื่องของการเจริญเติบโต งอกงาม ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงกับเรื่องของความยั่งยืน (sustainability)

²⁷ อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ใน วรวิทย์ โธมรัตน์พันธ์. ทุนทางสังคม : กระบวนทัศน์ใหม่ในการจัดการสิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ : โครงการส่งเสริมการสร้างตำรา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2551.

“ทุนทางสังคม” (social capital) เป็นทุนประเภทหนึ่งที่สามารถมีความเกี่ยวข้องโดยตรงหรือโดยอ้อมกับการเพิ่มประสิทธิภาพและประสิทธิผลของการบริหารจัดการชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นให้มีความเข้มแข็ง จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมสามารถทำลายกำแพงที่กีดขวางความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นให้สามารถอยู่ร่วมกันในลักษณะที่เกื้อกูลหรือเกื้อหนุนระหว่างกันได้ดียิ่งขึ้น

ดังนั้นเมื่อใดก็ตามที่คนได้มองเห็นประโยชน์ ผลประโยชน์ (interest) ในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ (natural resources) ร่วมกัน มีความเอื้อเพื่อเกื้อกูล ช่วยเหลือเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันก็จะทำให้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดสามารถจัดสรรแบ่งปันกันได้อย่างลงตัว ทำให้คนในชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นสามารถอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างลงตัว อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขและมีความยั่งยืน

Albert O. Hirschman ได้ทำการเปรียบเทียบแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมไว้ว่า เป็นเสมือนทรัพยากรทางศีลธรรม (moral resources) และเป็นทรัพยากรประเภทที่ใช้ไม่มีวันหมด

อย่างไรก็ตามทรัพยากรประเภทนี้จะไม่มีประโยชน์ ถ้าไม่ถูกนำมาใช้ประโยชน์ ซึ่งมักจะแตกต่างไปจากทุนทางกายภาพ (physical capital) และทุนอื่นๆ ทั่วไปที่เคยมีมา (conventional capital) ทั้งนี้เพราะทุนเหล่านี้จะหมดไปเมื่อถูกนำมาใช้ ดังนั้น Hirschman จึงได้เปรียบทุนทางสังคมว่าเป็นเสมือนสินค้าสาธารณะ (public goods) ที่ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่งเป็นการเฉพาะ

อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยภาคเอกชน (private sector) และจะต้องมาจากกิจกรรมทางชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น และสังคมอื่นๆ อันประกอบไปด้วยความผูกพัน จารีตประเพณี และความไว้วางใจตลอดจนความเชื่อถือระหว่างกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน

ทุนทางสังคมจึงเป็นทุนประเภทหนึ่งที่แตกต่างกันไปจากทุนประเภทอื่นๆ เป็นทุนที่เกิดจากระบบความสัมพันธ์ทางสังคม (social relationship) ที่มีลักษณะของความร่วมมือร่วมใจของคนที่อยู่ในชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นเดียวกัน และทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน หรือคนกับสถาบันที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมจึงเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากมันได้ตลอดเวลา และเป็นสิ่งที่ยิ่งใช้จะมีเพิ่มมากขึ้นไม่มีวันหมดสิ้น

ทุนทางสังคม (social capital) ได้มีความแพร่หลายมากหลังจากที่ได้มีการอธิบายถกเถียงเกี่ยวกับเรื่องประชาสังคม civil society จากแนวคิดของนักรัฐศาสตร์ชื่อ Robert Putnam และนักวิชาการคนอื่นที่ต้องการอธิบายถึงการนำวิถีชีวิตที่เหมาะสมของสังคมชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นและสังคมกลับคืนมา

ต่อมาธนาคารโลก (World Bank) ได้มีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ไปใช้อย่างกว้างขวาง ในด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นสังคม รวมทั้งการบริหารจัดการที่เป็นแนวทางการพัฒนาองค์กร

จากที่ได้มีการศึกษาพบว่าแนวคิดหรือคำว่า “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในการอธิบายของ Lyda Judson Hanifan ที่ปรากฏในหนังสือ *Rural school community centers*²⁸ ที่ได้รับการตีพิมพ์ในปี 1920 ซึ่งได้อธิบายถึงสิ่งต่างๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวัน (in daily life) ของคน เช่น สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างภาพลักษณ์ที่ดี การสร้างมิตรภาพ (fellowship) ความเห็นอกเห็นใจ (sympathy) และการมีปฏิสัมพันธ์กันทางสังคม (social interactions) ระหว่างบุคคลหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้นมา Hanifan ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเพิ่มเติมว่า การสร้างทุนทางสังคมในชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นมักมีลักษณะเช่นเดียวกันกับองค์กรทางธุรกิจ คือ จะต้องมีการสะสมทุนก่อนการดำเนินธุรกิจ

ในแง่ดังกล่าวการสร้างทุนทางสังคมโดยองค์กรทางสังคมนั้น ตัวปัจเจกบุคคลแต่ละคน จะต้องมีการสร้างมิตรภาพและจะต้องเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าครอบครัว ทั้งนี้เพราะปัจเจกบุคคลหากอยู่ตามลำพังอาจจะไม่ได้รับการช่วยเหลือทางสังคม

แต่ถ้าบุคคลเริ่มมีการติดต่อกับเพื่อนบ้าน (neighbor) ทุนทางสังคมก็จะมี การสะสมขึ้นมาและความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าว โดยทั่วไปจะช่วยให้ปัจเจกหรือบุคคลในชุมชนในสังคมสามารถบรรลุถึงความต้องการชุมชนท้องถิ่นและทางสังคมที่ตนเองต้องการหรือพึงปรารถนาได้

นอกจากนี้ยังสามารถสนับสนุนให้เกิดศักยภาพของทุนทางสังคมจนมีความพอเพียงต่อการปรับปรุงการดำเนินชีวิตของคนทั้งชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นให้ดีขึ้นได้ อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเช่นนี้ ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นเองโดยภาพรวมก็จะได้รับประโยชน์จากการร่วมมือของสมาชิกของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น ซึ่งถือว่าต่างคนก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น ในขณะที่ปัจเจกบุคคลเองก็จะได้รับประโยชน์จากการคบค้าสมาคมกันอันจะนำมาซึ่งความช่วยเหลือ ความเห็นอกเห็นใจ และมิตรภาพจากเพื่อนบ้าน

นอกจากนี้ยังมีผลงานเกี่ยวกับทุนทางสังคมจากนักคิดคนอื่นๆ อีก อาทิเช่น Jacobs (1961) ที่ได้ศึกษาในเรื่องของความสัมพันธ์ของคนในเมืองกับความไม่เป็นเพื่อน นอกจากนี้ Bourdieu (1983) ที่ได้แต่งหรือเขียนเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคม (Social theory) Coleman (1988) ที่ได้สร้างความชัดเจนของกรอบทฤษฎีโดยได้นำแนวคิดของ Putnam มาอธิบายว่าเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำ (actors and among actors) ที่จะส่งเสริมให้เกิดผลดีแก่กิจกรรม

²⁸ Lyda Judson Hanifan, *Rural school community centers*, 1920. อ้างใน วรวิทย์ โรมรัตนพันธ์. *ทุนทางสังคม : กระบวนทัศน์ใหม่ในการจัดการสิ่งแวดล้อม*. กรุงเทพฯ : โครงการส่งเสริมการสร้างตำรา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2551.

โดยพิจารณาในมิติของกฎหมายที่เกี่ยวกับโครงสร้างและองค์กรของแต่ละปัจเจกชนที่ได้นำไปใช้ ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับความสนใจของแต่ละบุคคลและมีการศึกษาทุนทางสังคมในบริบทที่เกี่ยวกับการศึกษา

กรณีของ Putnam กล่าวถึงคำว่า “ทุนทางสังคม” ในงานของ Putnam²⁹ ที่เป็นการศึกษาเกี่ยวกับ “ทุนทางสังคม” ที่เกี่ยวข้องกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตยในกรณีของประเทศอิตาลีใน ค.ศ. 1970 ซึ่งได้พบว่า “ทุนทางสังคม” มีส่วนส่งเสริมการปกครองในรูปแบบประชาธิปไตย โดย Putnam ได้ยกตัวอย่างการปกครองระหว่างแคว้นต่างๆ ของอิตาลีแล้วนำมาเปรียบเทียบกัน ทั้งนี้ Putnam ต้องการชี้ให้เห็นถึงปรากฏการณ์อันเนื่องมาจากทุนทางสังคมที่ก่อให้เกิดการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่ดีที่สุด โดย Putnam ยกตัวอย่างของแคว้น Emilia-Romagna และแคว้น Tuscany โดย Putnam ได้ชี้ให้เห็นว่าแคว้นดังกล่าวมีการจัดองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง ประชาชนมีความสนใจในประเด็นที่เป็นสาธารณะร่วมกันและนำไปสู่การรวมกลุ่มกัน ไม่ใช่เป็นการร่วมกันเพราะระบบอุปถัมภ์ (patronage system) หากแต่ประชาชนมีความไว้วางใจกัน มีการปฏิบัติต่อกันอย่างตรงไปตรงมา รวมทั้งมีการเคารพต่อกฎหมายอย่างเคร่งครัด ผู้นำในชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นมีความซื่อสัตย์และมีการปฏิบัติต่อบุคคลต่างๆ อย่างเท่าเทียมกัน ผ่านการจัดเครือข่ายทางสังคมตลอดจนเครือข่ายทางการเมืองของแคว้นเหล่านี้เองก็มีลักษณะเป็นไปในแนวราบมากกว่าแนวตั้ง³⁰

นอกจากนี้ Putnam ยังได้ยกกรณีตัวอย่างของแคว้นบางแคว้นที่มีลักษณะตรงกันข้าม เช่น แคว้น Calabria และ แคว้น Sicily ที่ Putnam นำมาเปรียบเทียบระหว่างกัน Putnam ได้พบว่าประชาชนในแคว้นดังกล่าวขาดความเคารพในกฎหมาย แต่ในขณะเดียวกันประชาชนส่วนใหญ่ก็ต้องการกฎระเบียบที่เข้มงวดมากขึ้น Putnam พบว่าสังคมที่อยู่ในภาวะเสมือนไร้กฎหมายนั้นได้ทำให้ทุกคนรู้สึกเหมือนไร้อำนาจ

นอกจากนี้ Putnam ยังได้พบว่าการแสวงหาประโยชน์ส่วนตัวและประชาชนมีชีวิตอยู่อย่างขาดความสุข โดย Putnam ได้สะท้อนหรือชี้ให้เห็นว่ากระบวนการเกิดของ “ทุนทางสังคม” นั้นเริ่มต้นจากประชาชนในสังคมนั้นมีระบบความคิดและค่านิยมที่ดี โดยได้เน้นให้เห็นว่าระบบความคิดที่ประชาชนมักเกิดจากความตระหนักถึงปัญหาสาธารณะร่วมกัน ทำให้ทุกคนได้หันมาให้ความร่วมมือกันหรือการที่ประชาชนมีค่านิยมที่ดีร่วมกัน อาทิเช่น มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย ผู้นำมีความซื่อสัตย์ มีความโปร่งใส มีความเป็นธรรม รักความเสมอภาค มีความสามัคคี ชอบมีส่วนร่วม และมีความซื่อสัตย์

²⁹ Robert Putnam, Robert Leonardi and Raffaella t. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press. 1993.

³⁰ Ibid., pp.292-295.

แน่นอนระบบความคิดตลอดจนค่านิยมดังกล่าวในหมู่ประชาชนทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นในสังคมนั้นเป็นไปในทางที่ดี ขณะเดียวกันได้นำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ดี

ธนาคารโลก (world Bank) เองก็ได้มีการกล่าวถึง “ทุนทางสังคม” และนำแนวคิด “ทุนทางสังคม” ไปใช้ในรูปแบบของทุนแบบหนึ่งที่เป็นต่อการพัฒนา โดยพยายามที่จะตอบคำถามว่าอะไรเป็น “ทุนทางสังคม” และจะทำอะไรเพื่อที่จะให้การพัฒนาที่ยั่งยืนสูงสุดต่อประเทศหรือชุมชน ซึ่งนับว่าเป็นแนวคิดที่ก่อให้เกิดการสร้างองค์กรที่เป็นประโยชน์ หากพิจารณาถึงนัยของความหมายของ World Bank หรือธนาคารโลกได้แสดงหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าการเพิ่มขึ้นของความยึดเหนี่ยวกันในสังคมสามารถนำไปพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาที่ยั่งยืน

Fukuyama ได้เขียนผลงานเรื่อง *Social Capital and Civil Society*³¹ โดย Fukuyama ให้ทั้งความหมายและบทบาทแนวคิดของคำว่า “ทุนทางสังคม” ที่มีต่อระบบตลาดเสรีและประชาธิปไตย ในแง่ความหมายของ “ทุนทางสังคม” Fukuyama ได้ชี้ให้เห็นถึงรูปธรรมของขนบธรรมเนียมที่ไม่เป็นทางการว่า สามารถสนับสนุนให้เกิดความร่วมมือระหว่างบุคคลสองคนหรือมากกว่านั้นขึ้นไปได้ โดยนับตั้งแต่เรื่องของธรรมเนียมต่างตอบแทนระหว่างพวกพ้องไปจนถึงเรื่องที่มีความสลับซับซ้อน ดังปรากฏตัวอย่าง คำสอนในหลักศาสนาที่จะเห็นได้ว่าโดยนัยของความหมายนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับความไว้วางใจกัน ความเป็นเครือข่าย ความเป็นประชาสังคม และปรากฏการณ์ในลักษณะเดียวกัน เป็นเสมือนสิ่งที่เป็นผลมาจาก “ทุนทางสังคม” มากกว่าจะเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมด้วยตัวของมันเอง

นอกจากนี้ Fukuyama ยังได้กล่าวถึงบทบาทของทุนทางสังคมเกี่ยวกับระบบตลาดเสรี (free market system) และทางด้านเศรษฐศาสตร์ไว้ว่าเป็นการลดต้นทุนในการดำเนินงาน เป็นทุนที่เกี่ยวข้องกับกลไกในการประสานงาน เช่น การทำสัญญา การประสานงานที่มีสายบังคับบัญชา เป็นลำดับชั้น กฎระเบียบของทางราชการ และการดำเนินงานอื่นๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะมีความเป็นไปได้ที่จะมีการประสานงานโดยไม่มีเรื่องของ “ทุนทางสังคม” เข้ามาเกี่ยวข้องแต่ก็อาจจะประสบความสำเร็จลดลง แต่ก็เป็นที่แน่ชัดว่า การประสานงานดังกล่าวจะต้องมีค่าใช้จ่ายในเรื่องต่างๆ ตามมา เช่น ค่าใช้จ่ายในการตรวจสอบเพื่อติดตามผลงาน ค่าใช้จ่ายในการเจรจาตกลงกัน ค่าใช้จ่ายในการขึ้นศาลเพราะเป็นความผิดกัน และรวมทั้งค่าใช้จ่ายในการบังคับคดี

นอกจากนั้นแล้ว การศึกษายังได้พบว่าบรรดานักวิชาการคนอื่นๆ ที่ได้นำเอาเรื่องเกี่ยวกับ “ทุนทางสังคม” มาประยุกต์ใช้กับงานทางด้านธุรกิจ และการพัฒนาองค์กร (organization

³¹ Francis Fukuyama. *Social Capital and Civil Society*. The Institute of Public Policy. George Mason University. October 1, 1999.

development) เช่น Cohen และ Prusak ที่ได้มีผลงานที่เน้น “ทุนทางสังคม” ที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาและพัฒนาองค์กร (organizational maintenance and development) เช่นเดียวกับผลงานของ Baker ที่ได้นำเอาแนวคิดเกี่ยวกับ “ทุนทางสังคม” ไปใช้ในงานที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจและการพัฒนาองค์กร

ที่มาของแนวคิด “ทุนทางสังคม” ในประเทศที่พัฒนาแล้ว (developed countries) ส่วนหนึ่งได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตและระบบการจัดการที่มีความสมดุลเหมาะสมที่ได้เริ่มสูญหายไปจากสังคม นอกจากนี้แนวคิด “ทุนทางสังคม” ในประเทศที่พัฒนาแล้ว ยังได้มีการเชื่อมโยงไปสู่เรื่องของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย โดยมองเห็นว่า การมีองค์กรภาคประชาชนหรือองค์กรชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่เข้มแข็งและประชาชนสนใจในประเด็นสาธารณะที่ต่างมีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย และมีการดำเนินงานที่เป็นทางการแบบตรงไปตรงมา มีส่วนส่งเสริมทำให้การปกครองในระบอบประชาธิปไตยเข้มแข็ง

นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตบางประการที่นักวิชาการตะวันตกให้ความสนใจต่อบทบาทของ “ทุนทางสังคม” ต่อการพัฒนาเศรษฐกิจโดยเฉพาะต่อการลดต้นทุนการผลิตเช่นเดียวกับธนาคารโลก ซึ่งเป็นองค์กรนานาชาติได้มีการนำเสนอบทบาทของ “ทุนทางสังคม” ในรูปของความยึดเหนี่ยวกันทางสังคม ที่มีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาที่ยั่งยืน³²

3.2 ความเป็นมาหรือพัฒนาการของทุนทางสังคมไทย³³

3.2.1 สถานการณ์การพัฒนาทุนทางสังคมไทย

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) ได้กำหนดวาระแห่งชาติ 4 เรื่อง ได้แก่ การพัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศ การลดปัญหาความยากจน การพัฒนาทุนทางสังคมและการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อปูพื้นฐานคนไทยและสังคมไทยสู่สังคมเศรษฐกิจฐานความรู้ (Knowledge – based Society) ได้อย่างรู้เท่าทันท่ามกลางสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในสังคมโลก และเกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศให้เจริญเติบโตอย่างกว้างขวาง สมดุล ยั่งยืนและนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชนโดยรวม สำหรับวาระแห่งชาติ เป็นการพัฒนาทุนทางสังคม (social capital development) นั้น ทาง สศช. ได้มีการดำเนินงานอย่างเป็นระบบขึ้นเป็นตอนตั้งแต่ปลาย พ.ศ. 2545 เป็นต้นมา โดยมีการแต่งตั้งคณะกรรมการพัฒนาทุนทางสังคมขึ้นมา เพื่อดำเนินการประสานจัดทำกรอบแนวคิด

³² วรุฒิ โรมรัตนพันธ์. *ทุนทางสังคม : กระบวนทัศน์ใหม่ในการจัดการสิ่งแวดล้อม*. กรุงเทพฯ : โครงการส่งเสริมการสร้างตำรา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2551. หน้า 296-298.

³³ นภาพรณ์ ทะวานนท์ และคณะ. *การเสริมสร้างทุนทางสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง*. โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษา ศาสตราจารย์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2548.

และยุทธศาสตร์การพัฒนาทุนทางสังคม โดยมีการเผยแพร่สร้างความเข้าใจร่วมกันและระดมความคิดเห็นจากภาคีการพัฒนาทุกภาคส่วน รวมทั้งประสานความร่วมมือกับฝ่ายต่างๆ ในการขับเคลื่อนการพัฒนาทุนทางสังคมให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

การดำเนินงานทุนทางสังคมในระยะที่ผ่านมาปรากฏว่าได้สร้างผลงานที่สำคัญๆ ขึ้นมาหลากหลายเรื่องที่แสดงหรือสะท้อนให้เห็นถึงปัจจัยแห่งความสำเร็จและความล้มเหลวนานับการ ดังนั้นเพื่อให้การดำเนินงานพัฒนาทุนทางสังคมในระยะต่อไปเป็นไปในทิศทางที่เหมาะสม สศช. จึงได้จัดทำเอกสาร “การเสริมสร้างทุนทางสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง” ขึ้น โดยแบ่งเป็น 2 ภาค ภาคแรก เป็นการรายงานความก้าวหน้าการดำเนินงานพัฒนาทุนทางสังคมของ สศช. ในระยะที่ผ่านมา และ ภาคสอง เป็นการนำเสนออนาคตทุนทางสังคมในระยะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 10 รวมทั้งฉบับที่ 11 โดยให้ความสำคัญกับการพัฒนาทุนทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาเป็นหลัก

การประชุมในระดับชาติ เพื่อยกร่าง “ยุทธศาสตร์การพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน” หลังจากนั้นได้นำเสนอต่อคณะอนุกรรมการพัฒนาทุนทางสังคม คณะกรรมการ สศช. และคณะรัฐมนตรีตามลำดับ ซึ่งคณะกรรมการกลั่นกรองเรื่องเสนอคณะรัฐมนตรีครั้งที่ 3 (นายกรัฐมนตรี ศ.ดร.ปุระชัย เปี่ยมสมบูรณ์ เป็นประธาน) มีความเห็นให้ สศช. กำหนดกระทรวงที่เกี่ยวข้องในแต่ละยุทธศาสตร์ให้ชัดเจน และจัดทำเป็นโครงการนำร่องที่สำคัญๆ ในการขับเคลื่อนยุทธศาสตร์ฯ เพื่อนำเสนอต่อคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ต่อไป

ขณะเดียวกันได้มีการยก (ร่าง) ยุทธศาสตร์การพัฒนาทุนทางสังคมฯ ได้กำหนดความหมายของทุนทางสังคมว่าหมายถึง พลังที่มีอยู่ในชุมชนและสังคม ซึ่งเกิดจากการรวมตัวของกลุ่มคนเพื่อที่จะอยู่ร่วมกัน ทำงานร่วมกัน บนพื้นฐานของความไว้วางใจ เชื่อใจ สายใยความผูกพันและวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคมไทย โดยมีองค์ประกอบ 3 ทุน ได้แก่ ทุนมนุษย์ ทุนที่เป็นสถาบัน และทุนทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรม โดยมียุทธศาสตร์และแนวทางการพัฒนาที่สำคัญได้แก่ การสนับสนุนให้มีการสร้างทุนทางสังคมอย่างกว้างขวางในทุกพื้นที่ ทุกองค์กรและทุกเรื่อง การพัฒนาและต่อยอดทุนทางสังคม การสนับสนุนให้มีการจัดการและแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ทุนทางสังคม และการสร้างภูมิคุ้มกันให้ทุนทางสังคม รวมทั้งการพัฒนากลไกติดตามประเมินผล

สศช. ได้นำแนวทางการพัฒนาดังกล่าวไปแปลงเป็นยุทธศาสตร์เฉพาะเรื่องและจัดทำโครงการนำร่องที่สำคัญๆ หลายโครงการ โดยได้รับความร่วมมือจากหน่วยงานและภาคีที่เกี่ยวข้องร่วมขับเคลื่อนแนวทางการพัฒนาทุนทางสังคมอย่างเข้มแข็งและเกิดประสิทธิผล

โดยที่ สศช. ตระหนักถึงความสำคัญของสถาบันครอบครัวในการเป็นทุนทางสังคมในการ พัฒนาคนและชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น และสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านานตั้งแต่อดีต แต่ด้วยบริบทการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทางเศรษฐกิจและสังคมได้ส่งผลกระทบต่อสถาบันครอบครัวไทยอ่อนแอลงตามลำดับ จนนำไปสู่ปัญหาสังคมต่างๆ ตามมาเป็นอย่างมาก

สศช. ได้จัดทำ “กรอบยุทธศาสตร์การพัฒนาสถาบันครอบครัวแบบบูรณาการ” ขึ้น โดยผ่านการระดมความเห็นและข้อเสนอแนะจากภาคีที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐ เอกชน ชุมชนและประชาชน

โดยกรอบยุทธศาสตร์การพัฒนาสถาบันครอบครัวแบบบูรณาการให้ความสำคัญกับการพัฒนาศักยภาพของสมาชิกในครอบครัวอย่างเป็นองค์รวมทั้งทางกาย จิตใจ สติปัญญา อารมณ์ และสังคม เพื่อสร้างสมาชิกของสังคมที่มีความสมบูรณ์พร้อมทั้งคุณภาพและคุณธรรม การสร้างหลักประกันคุ้มครองทางเศรษฐกิจและสังคมในรูปแบบที่เหมาะสม ทั้งแก่ครอบครัวทั่วไป ครอบครัวเสี่ยงและครอบครัววิกฤต การสร้างระบบและกลไกการบริหารจัดการให้เกื้อหนุนต่อการสร้างครอบครัวที่เข้มแข็ง รวมทั้งการสนับสนุนบทบาทของสถาบันครอบครัวในการเป็นทุนทางสังคม

กรอบยุทธศาสตร์ฯ ดังกล่าวได้รับความเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 20 เมษายน 2547 โดยให้กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ใช้เป็นกรอบในการจัดทำนโยบายและยุทธศาสตร์การพัฒนาสถาบันครอบครัว พ.ศ. 2547 – 2556 และแผนปฏิบัติการต่อไป โดยให้มีการประสานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐและเอกชน และให้สำนักงบประมาณสนับสนุนงบประมาณการพัฒนาสถาบันครอบครัวแบบบูรณาการ เพื่อให้การแปลงยุทธศาสตร์เป็นไปอย่างครบวงจร

ทั้งนี้การที่จะพัฒนาประเทศให้เกิดความเจริญก้าวหน้าอย่างยั่งยืนจะต้องอาศัย “เสาหลัก” ที่สำคัญๆ คือ ภาครัฐ ภาคเอกชนและภาคชุมชน หรือภาคประชาสังคม โดยทาง สศช. พิจารณาว่าภาคธุรกิจหรือภาคเอกชนถือเป็นเสาหลักที่มีความพร้อมทางด้านทักษะในการบริหารจัดการบุคลากร เครือข่ายและทรัพยากรการเงิน ถ้ามีบริษัทภิบาลในการดำเนินธุรกิจหรือมีกิจกรรมสร้างสรรค์สังคมแล้วก็จะเป็นทุนทางสังคมในการพัฒนาประเทศได้อย่างมหาศาล จึงได้มีการจัดให้มีการระดมความคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิ เครือข่ายนักธุรกิจเพื่อสังคมและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อร่วมกันกำหนดเป็น “ยุทธศาสตร์การพัฒนาภาคธุรกิจเอกชนเพื่อเป็นทุนทางสังคม” ขึ้นมา

ยุทธศาสตร์การพัฒนาภาคธุรกิจเอกชนดังกล่าวได้มีข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์และแนวทางที่สำคัญ คือ การรณรงค์กระตุ้นสร้างจิตสำนึกในการดำเนินธุรกิจเพื่อสังคมแก่ภาคธุรกิจหรือเอกชนอย่างจริงจัง การสร้างและพัฒนาระบบหรือเครือข่ายความร่วมมือระหว่างหุ้นส่วนการพัฒนา การสร้างแรงจูงใจทั้งด้านภาษี การส่งเสริมการลงทุน การเชิดชูเกียรติและบังคับใช้กฎหมายที่มีอยู่ รวมทั้งการพัฒนาองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องอย่างเป็นระบบเพื่อสนับสนุนการดำเนินงานของภาคธุรกิจเอกชน และการจัดทำโครงการนำร่องเพื่อเป็นตัวอย่างในการสร้างความร่วมมือระหว่างภาคธุรกิจเอกชนกับภาคีต่างๆ ในการพัฒนาอย่างเป็นบูรณาการให้เห็นผลอย่างเป็นรูปธรรม

ผลสืบเนื่องจากการระดมความคิดเห็นดังกล่าว นอกจากจะมีส่วนเพิ่มความตื่นตัวให้ธุรกิจเอกชนดำเนินกิจกรรมที่รับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้นแล้ว ยังนำไปสู่การสร้างความร่วมมือระหว่าง

เครือข่ายที่มีการดำเนินธุรกิจเพื่อสังคมมากขึ้นทั้งระหว่างภาคธุรกิจเอกชนด้วยกันเองและกับภาคอื่นๆ เช่น โครงการธุรกิจเพื่อสังคม (Thai Business Initiative in Rural Development : TBIRD) ของสมาคมพัฒนาประชากรและชุมชน โครงการส่งเสริมความรับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อมขององค์กร (Corporate Social Responsibility: CSR) ของสถาบันคีนันแห่งเอเชีย เครือข่ายธุรกิจเพื่อสังคมและสิ่งแวดล้อม (Social Venture Network (Asia) Thailand : SVN) เป็นต้น จึงเกิดหุ้นส่วนการพัฒนาที่แข็งแกร่งในการดำเนินธุรกิจเพื่อสังคมที่ดีต่อไป

ในการนี้ทาง สศช. ได้มอบให้สถาบันวิจัยและให้คำปรึกษาแห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (ดร.ชวินทร์ ลีนะบรรจง และคณะ) ดำเนินโครงการศึกษาและจัดทำกรอบตัวชี้วัดทุนทางสังคมที่เหมาะสมกับบริบทของสังคมไทย โดยผลการศึกษาในเบื้องต้นได้เสนอความหมายทุนทางสังคมว่าหมายถึง ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่ก่อให้เกิดผลกระทบภายนอกทางเศรษฐกิจ และได้จัดทำตัวชี้วัดทุนทางสังคมในมิติต่างๆ ดังนี้³⁴

มิติด้านกลุ่มและเครือข่าย (ตัวบ่งชี้สำคัญ อาทิเช่น การมีกองทุนหมู่บ้าน กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มอาสาสมัคร กลุ่มชุมชนในหมู่บ้าน การขอความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้าน เพื่อนนอกชุมชน ฯลฯ)

มิติด้านความไว้วางใจและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (ตัวบ่งชี้สำคัญ อาทิเช่น การให้ความร่วมมือโดยสละเวลา แรงงาน และเงิน ความไว้วางใจที่มีต่อเจ้าหน้าที่รัฐ)

มิติด้านกิจกรรมร่วมและความร่วมมือ (ตัวบ่งชี้สำคัญ อาทิเช่น ความคิดเห็นต่อการร่วมแรงร่วมใจกันแก้ไขปัญหาของคนในชุมชน)

มิติด้านข่าวสารและการสื่อสาร (ตัวบ่งชี้สำคัญ คือ ความไว้วางใจต่อข้อมูลจากสื่อมวลชน)

มิติด้านการรวมกลุ่มทางสังคมและการผนวกเข้าร่วม (ตัวบ่งชี้สำคัญ อาทิเช่น ความแตกต่างของสมาชิกกลุ่มในด้านการศึกษาสถานภาพทางสังคม/ตำแหน่งหน้าที่ ความเชื่อทางการเมือง)

และมิติด้านการมีอำนาจและกิจกรรมการเมือง (ตัวบ่งชี้สำคัญ เช่น ความคิดเห็นต่อการออกไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง)

นอกจากนี้ยังมีข้อเสนอแนะเชิงยุทธศาสตร์เพื่อเสริมสร้างทุนทางสังคมไทย คือ การส่งเสริมการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่าย การเสริมสร้างการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม และการสร้างความเสมอภาคและความเป็นธรรมในสังคม ซึ่งจะช่วยให้ลดความขัดแย้งในสังคม เกิดความไว้วางใจ ส่งผลให้ต้นทุนธุรกรรมและต้นทุนการผลิตลดลง นำไปสู่การเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศ

³⁴ เรื่องเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม ด้วยข้อจำกัดของเวลาในการศึกษาวิจัยและข้อมูลประกอบการจัดทำตัวชี้วัด การศึกษาวิจัยดังกล่าวจะต้องนำไปพัฒนาและจัดทำในรายละเอียดต่อไป ซึ่งขณะนี้กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์กำลังอยู่ในระหว่างการดำเนินโครงการ

นอกจากนี้ทาง สศช. ยังได้ร่วมมือกับมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ในการดำเนินโครงการนี้ขึ้นมา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงกระบวนการสะสมทุนทางสังคมของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น ซึ่งได้สร้างและสะสมอย่างต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน และเพื่อศึกษาถึงความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมที่มีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น เพื่อให้ได้มาซึ่งแนวทางการพัฒนาในระยะต่อไปและได้มาซึ่งกรอบแนวคิดในการจัดทำแผนที่ทุนทางสังคม โดยศึกษาใน 3 พื้นที่ คือ พื้นที่ที่มีความเข้มแข็งในการจัดการท่องเที่ยว จังหวัดเชียงใหม่ พื้นที่ที่เข้มแข็งในการทำกิจกรรมผ้าไหม จังหวัดสุรินทร์ และพื้นที่ที่มีความเป็นอยู่แบบเศรษฐกิจพอเพียง จังหวัดฉะเชิงเทรา

ปรากฏผลการศึกษาเสนอเป็น ตัวแบบการก่อรูปทุนทางสังคม ซึ่งจากการศึกษาได้พบว่า ทุนธรรมชาติเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้คนได้เรียนรู้และสร้างระบบความรู้เพื่อตอบสนองต่อการดำรงชีวิตเป็นทุนความรู้ โดยกระบวนการสร้างความรู้และเชื่อมโยงกับระบบความสัมพันธ์ประกอบด้วย แบบแผนความร่วมมือ ได้แก่ เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สหกรณ์ ชุมชน และเครือข่ายชุมชน และ จิตสำนึกร่วม ได้แก่ ความไว้วางใจ การช่วยเหลือเกื้อกูล การร่วมทุกข์ร่วมสุข ร่วมกันสร้างกติกา และแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม ซึ่งเป็นทุนทางสังคม ทำให้มนุษย์มีพลังชีวิต มีความกล้าหาญ มีความสามารถ และมีโอกาสที่จะนำความรู้มาใช้ในการพัฒนาทุนมนุษย์ โดยกระบวนการดังกล่าวก่อให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนในที่สุด

ขณะเดียวกันได้มีการจัดทำแผนที่ทุนทางสังคมเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการสำรวจรวบรวมและจัดทำทำเนียบทุนทางสังคมประเภทต่างๆ ในแต่ละพื้นที่ ซึ่งมีประโยชน์ในการประเมินสถานภาพทุนทางสังคมว่ามีอยู่มากน้อยเพียงใด เพื่อนำไปสู่การกำหนดวิธีการ/กลไกในการฟื้นฟูอนุรักษ์ พัฒนาและต่อยอดทุนทางสังคมเหล่านั้นได้อย่างเหมาะสมทั้งในระดับพื้นที่และระดับชาติ

ขณะเดียวกันจะเป็นฐานข้อมูลสำคัญในการกำหนดและบริหารจัดการยุทธศาสตร์และนโยบายการพัฒนาของหน่วยงานต่างๆ ให้เกิดผลในทางปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพ การจัดทำแผนที่ทุนทางสังคมจึงไม่ได้เน้นเฉพาะแผนที่ในเชิงกายภาพเท่านั้น แต่ต้องนำไปสู่แผนที่ทุนทางสังคมในเชิงกระบวนการด้วย

ในปีงบประมาณ 2548 สศช. และกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ได้ร่วมมือกันดำเนิน “โครงการนำร่องจัดทำแผนที่ทุนทางสังคม” ในพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรีและพะเยา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมข้อมูลทุนทางสังคมในจังหวัดนำร่องอย่างเป็นระบบ ในลักษณะของแผนที่ทุนทางสังคม (Social Capital Mapping) และเพื่อกระตุ้นให้คนในจังหวัดตระหนักถึงความสำคัญของทุนทางสังคมที่มีอยู่และมีการจัดกระบวนการสร้างความร่วมมือกันของทุกฝ่ายในการ

นำทุนทางสังคมมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง รวมทั้งประมวลบทเรียนที่ได้จากการดำเนินโครงการมาขยายผลเป็นประเด็นการพัฒนาเชิงนโยบายและผลักดันสู่การปฏิบัติต่อไป

ผลการดำเนินงานใน 2 จังหวัดได้รับความร่วมมือจากเครือข่ายผู้ปฏิบัติงานทั้งภาครัฐ เอกชน และชุมชนในการรวบรวมสำรวจทุนทางสังคมประเภทต่างๆ ที่มีอยู่ในพื้นที่นาร่อง แล้วนำมาจัดเวทีกระบวนการเพื่อระดมความร่วมมือจากคนในพื้นที่อย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้แกนนำชุมชนและภาคีท้องถิ่นตระหนักถึงทุนทางสังคมที่ชุมชนมีอยู่และใช้แผนที่ทุนทางสังคมในการตัดสินใจและกำหนดแนวทางการพัฒนาท้องถิ่นด้วยตนเองมากขึ้น

สศช. ได้ร่วมมือกับกาญจนาภิเษกวิทยาลัย ช่างทองหลวง สำนักงานคณะกรรมการอาชีวศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ และโรงเรียนศึกษาสงเคราะห์ในพื้นที่ 6 จังหวัด ได้แก่ เชียงราย น่าน เพชรบูรณ์ เลย ตาก และกาญจนบุรี เพื่อศึกษาและรวบรวมข้อมูลเครื่องประดับเงินแบบดั้งเดิมของชาวเขา 6 เผ่า ได้แก่ เผ่าอาข่า ม้ง ลีซอ มูเซอ เย้า และกะเหรี่ยง เพื่อต่อยอดและพัฒนาเครื่องประดับเงินแบบดั้งเดิมให้เป็นผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพแบบสากล และมีการจัดระบบองค์ความรู้ให้เป็นตำราเอกสารและสื่อบันทึกข้อมูล เพื่อนำไปสู่การพัฒนาหลักสูตรวิชาชีพการออกแบบสมัยใหม่ การสร้างงานเครื่องประดับ และจัดทำชิ้นงานเครื่องประดับแบบสมัยนิยม รวมทั้งสร้างเครือข่ายความร่วมมือในกลุ่มช่างเครื่องเงินชาวเขา วิทยากรจากภาควิชาออกแบบเครื่องประดับ คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากรและนำการออกแบบจากบริษัทผลิตเครื่องประดับ ตลอดจนเผยแพร่ผลงานทั้งในรูปของการจัดนิทรรศการและการจัดจำหน่ายผลิตภัณฑ์

การดำเนินโครงการให้ความสำคัญกับการส่งเสริมให้มีการดึงภูมิปัญญาที่อยู่ในตัวตน (tacit knowledge) ให้ออกมาเป็นความรู้ที่เปิดเผย (explicit knowledge) เพื่อพัฒนาและต่อยอดภูมิปัญญาให้ออกมาสร้างมูลค่าเพิ่มทางอาชีพ รายได้และคุณภาพชีวิตของประชาชน ทั้งนี้กาญจนาภิเษกวิทยาลัย ช่างทองหลวง และ สศช. ได้หารือร่วมกับกระทรวงพาณิชย์และกระทรวงวัฒนธรรม เพื่อหาแนวทางการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาที่เกิดจากการต่อยอดชิ้นงานดั้งเดิมและการพัฒนาชิ้นงานที่เป็นรูปแบบสมัยใหม่เพื่อนำไปสู่การจดลิขสิทธิ์และสิทธิบัตรต่อไป

หลังจากนั้นในช่วง 3 ปี ที่ผ่านมา สศช. ได้ดำเนินการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์แนวคิดและยุทธศาสตร์การพัฒนาทุนทางสังคมในรูปแบบที่หลากหลาย อาทิ การประสานความร่วมมือกับเครือข่ายภาคีต่างๆ เช่น สมัชชาสุขภาพ TDRI ฯลฯ การจัดทำเอกสารผลงานในโอกาสต่างๆ เช่น การประชุมประจำปีของ สศช. เป็นต้น รวมทั้งการเผยแพร่ในเว็บไซต์ของสำนักงานฯ เพื่อให้ทุกภาคส่วนตระหนักถึงความสำคัญและนำทุนทางสังคมไปใช้ในการพัฒนามากขึ้น ซึ่งพบว่าผู้ให้ความสนใจและเสนอข้อคิดเห็นต่างๆ เพื่อการพัฒนาทุนทางสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง³⁵

³⁵ เรื่องเดียวกัน

3.2.2 ปัจจัยแห่งความสำเร็จในการขับเคลื่อนการพัฒนาทุนทางสังคมไทย³⁶

ผลที่ได้จากการดำเนินงานในระยะ 3 ปี ที่ผ่านมา สะท้อนให้เห็นว่า “ทุนทางสังคม” สามารถเกิดขึ้นได้ทุกที่ทุกเวลา แต่ต้องเข้าใจตรงกันและมีจุดหมายร่วมกัน ทั้งนี้ในการทำงานพัฒนาและขับเคลื่อนทุนทางสังคมสู่การปฏิบัติจำเป็นต้องทำความเข้าใจปัจจัยเงื่อนไขบางประการที่อาจสะท้อนเป็นปัจจัยแห่งความสำเร็จ ดังนี้

1) การทำงานเรื่องทุนทางสังคมต้องอาศัยความเชื่อมโยงอย่างเป็นองค์รวม

เนื่องจากทุนทางสังคมเป็นมิติเชิงซ้อน ไม่สามารถพัฒนาแยกส่วนได้ จึงต้องมีการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ในการทำงานเสียใหม่ในหลายๆ เรื่อง อาทิ

การพัฒนาในบริบทเดิมเน้นให้ภาคเศรษฐกิจเป็นตัวนำ โดยมุ่งหวังว่าผลที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาจะกระจายสู่คนในสังคมอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม แต่ในความเป็นจริงยังมีปัญหาความเหลื่อมล้ำและปัญหาสังคมเกิดขึ้นหลายประการ ดังนั้น การพัฒนาทุนทางสังคมในระยะต่อไปจึงต้องให้ความสำคัญกับภาคสังคมอย่างเท่าเทียมกันกับภาคเศรษฐกิจ เป็นกระบวนการทุกมิติไปพร้อมๆ กัน ยกตัวอย่างการนำทุนทางเศรษฐกิจลงไปในชุมชนท้องถิ่นควรมีการเตรียมความพร้อมและสร้างความเข้มแข็งให้ทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนนั้นๆ เสียก่อน เพื่อให้ทุนทั้งสองผสมผสานสร้างประโยชน์ทวีคูณยิ่งขึ้น

การพัฒนาสังคมจากเดิมที่เน้นการตั้งรับ มุ่งแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า และจัดบริการต่างๆ เพื่อสนองตอบความต้องการของประชาชนเป็นหลัก ถือเป็นแนวคิดที่พิจารณาในมิติของ “ต้นทุนทางสังคม” (Social Cost) หรือเป็นการพัฒนาที่พิจารณาความขาดแคลนหรือความต้องการรับความช่วยเหลือจากภายนอก ซึ่งในระยะยาวจะไม่เกิดความยั่งยืน เพราะผู้ที่เป็น “ฝ่ายให้” ไม่สามารถให้ได้อยู่ตลอดเวลา และผู้ที่เป็น “ฝ่ายรับ” ไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ ดังนั้นจึงต้องเปลี่ยนแนวคิดมาให้ความสำคัญกับการพิจารณาในมิติของ “ทุนทางสังคม (Social Capital)” มากขึ้น เพราะเป็นการพัฒนาบนฐานศักยภาพหรือทุนที่ชุมชนมีอยู่ซึ่งสามารถนำมาใช้ประโยชน์ พัฒนาและต่อยอดให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นได้ รวมทั้งยังเป็นการสร้างความภาคภูมิใจและมั่นใจในทุนที่ตนมีอยู่ด้วย อันจะส่งผลให้การพัฒนาสังคมในระยะต่อไปเป็นการพัฒนาเชิงรุกอย่างรู้เท่าทัน สามารถป้องกันภัยคุกคามและแสวงหาประโยชน์จากกระแสต่างๆ ที่เข้ามาภายในชุมชนได้ รวมทั้งสามารถกำหนดทิศทางและมีทางเลือกในการพัฒนาเองได้มากขึ้น

2) การทำงานเรื่องทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยพลังความร่วมมือจากทุก

ภาคส่วนอย่างจริงจังและต่อเนื่อง ไม่สามารถดำเนินการโดยฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเพียงลำพัง ถึงแม้จะมีทรัพยากรหรืองบประมาณมากมาย เพราะทุนทางสังคมเป็นเรื่องของความร่วมมือร่วมใจจากทุกฝ่าย

³⁶ เรื่องเดียวกัน

ในสังคมบนพื้นฐานของปฏิสัมพันธ์ที่ดี มีความไว้วางใจกัน จุดมุ่งหมายร่วมกัน ดังนั้น การสร้างเครือข่ายความร่วมมือต้องมีวิธีการที่จะทำให้ทุกฝ่ายได้ผลประโยชน์ร่วมกันอย่างต่อเนื่องยาวนาน

3) การดำเนินการเรื่องทุนทางสังคมต้องเน้นคุณภาพมากกว่าปริมาณ ต้องใช้เวลากว่าที่จะเห็นผลสำเร็จตามที่มุ่งหวัง ทั้งนี้ ไม่มีสูตรสำเร็จตายตัวหรือแบบจำลองเดียวที่จะอธิบายกระบวนการดำเนินงานเรื่องทุนทางสังคมได้ในทุกเรื่อง ทุกกลุ่มคนและทุกพื้นที่ เพราะคุณลักษณะของทุนทางสังคมมีความเป็นสาธารณะ มีพลวัตรเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา สถานที่และกลุ่มคน การดำเนินงานจึงต้องปรับปรุงแต่งให้เหมาะสมกับบริบทของสังคมและสถานการณ์นั้นๆ อยู่ตลอดเวลา

4) หัวใจสำคัญการทำงานพัฒนาทุนทางสังคมอยู่ที่

ทุนมนุษย์ ในกระบวนการทำงานและขับเคลื่อนทุนทางสังคมใดๆ ถ้ามีคนที่ดี มีความสามารถ สามารถสร้างศรัทธาจนเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน/สังคม จะช่วยขับเคลื่อนการพัฒนาทุนทางสังคมได้อย่างเข้มแข็งเป็นอย่างมาก ประเทศไทยเองมีตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนในหลายพื้นที่สะท้อนให้เห็นถึงชุมชนที่เข้มแข็ง ดังนั้นควรมีการสร้างและพัฒนาคนเหล่านี้ขึ้นมาให้มากขึ้น พื้นที่ทั่วประเทศไทย

องค์กรและสถาบันสนับสนุนที่ดี ไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายภาคีความร่วมมือ การสนับสนุนทางงบประมาณ วิชาการ การจัดเวทีเพื่อให้มีกิจกรรมสานสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง รวมไปถึงระบบ/ฐานข้อมูลทุนทางสังคมในลักษณะต่างๆ โดยเฉพาะการจัดทำแผนที่ทุนทางสังคม การสร้างและพัฒนางานวิจัยและนวัตกรรมการทำงานด้านทุนทางสังคมขึ้นอย่างต่อเนื่อง และที่ขาดไม่ได้คือการใช้สื่อสาธารณะทุกรูปแบบเพื่อกระจายข้อมูลข่าวสารและขยายความร่วมมือให้กว้างขวางและรวดเร็วขึ้น

กระบวนการจัดการความรู้ (Knowledge Management) ที่ดี ทั้งความรู้ที่มีอยู่แล้วภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือความรู้ที่อยู่ในตัวตน และความรู้ใหม่จากภายนอกเข้าไป โดยจะต้องมีกระบวนการจัดการความรู้ภายในให้เกิดผลต่อคนในชุมชน ทำให้เกิดความภาคภูมิใจกับทุนความรู้ ทุนภูมิปัญญาและทุนทางสังคมที่ชุมชนมีอยู่ ขณะเดียวกันจะต้องมีกระบวนการจัดการความรู้ใหม่ที่เข้าไปได้อย่างเหมาะสม ไม่มุ่งลอกเลียนแบบจนสุดโต่ง แต่ต้องศึกษาความรู้ใหม่ด้วยความรู้เท่าทัน สามารถคัดสรร ดัดแปลง ประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับบริบทของสังคมนั้นๆ เพื่อให้สามารถผสมผสานชุดความรู้เดิมกับชุดความรู้ใหม่ได้อย่างกลมกลืนกับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชน

การดำเนินงานพัฒนาทุนทางสังคมจะต้องเดินหน้าต่อไปอย่างต่อเนื่องและจริงจังบนพลังสร้างสรรค์ของทุกภาคส่วนในสังคม เพื่อร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมผลักดันให้ทุนทางสังคมเกิดประโยชน์ต่อประชาชนและประเทศชาติชั่วกาลนานต่อไป

ทั้งนี้ เพื่อสามารถปรับตัวรับมือกับบริบทดังกล่าวได้ ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศในระยะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 10 จึงให้ความสำคัญกับ

การสร้างฐานเศรษฐกิจที่มั่นคงและยั่งยืน บนฐานของความสมดุลทั้งมิติเศรษฐกิจ สังคม และทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยให้ความสำคัญกับการสร้างความมั่นคงของฐานเศรษฐกิจมหภาคทั้งในด้านการเงิน การคลังและการต่างประเทศ การพัฒนาภาคการผลิตและบริการให้แข็งแกร่ง การผลิตและพัฒนาคุณภาพประชากรอย่างเร่งด่วน การนำทุนทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมไทยมาพัฒนาและต่อยอดสร้างมูลค่ามากขึ้น การยกระดับคุณภาพชีวิตและกระจายผลการพัฒนาสู่ประชาชนอย่างทั่วถึง การสร้างความสมดุลในการใช้ประโยชน์ อนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งการเพิ่มประสิทธิภาพในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

การเพิ่มมูลค่าผลผลิตด้วยฐานความรู้ เพื่อปรับตัวไปสู่การสร้างขีดความสามารถในการแข่งขันบนพื้นฐานของนวัตกรรม โดยพัฒนาระบบนวัตกรรมและส่งเสริมการใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยี สนับสนุนการวิจัยและพัฒนาในสาขาที่ไทยมีศักยภาพ โดยเฉพาะการต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การพัฒนาระบบเทคโนโลยีสารสนเทศและโทรคมนาคม รวมทั้งพัฒนาสภาพแวดล้อมและสถาบันทางเศรษฐกิจโดยปรับปรุงกฎระเบียบและแนวทางปฏิบัติที่เกี่ยวกับการจดทะเบียนและคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาของคนไทยให้มีประสิทธิภาพ

การเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลกและภูมิภาค โดยกำหนดนโยบายสร้างความเชื่อมโยงกับประเทศอื่นๆ มากขึ้น โดยเฉพาะการจัดทำข้อตกลงเขตการค้าเสรี (Free Trade Area : FTA) เพื่อสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจกับประเทศที่เป็นตลาดใหญ่ พร้อมทั้งสร้างความร่วมมือทางเศรษฐกิจกับประเทศเพื่อนบ้านเพื่อสร้างอำนาจต่อรองทางเศรษฐกิจและเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันในเวทีโลก

การพัฒนาสังคมเชิงรุก โดยยกระดับคุณภาพคนไทยสู่สังคมแห่งการเรียนรู้ การสร้างความมั่นคงทางสังคมให้ครอบคลุมคนไทยทุกคนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม การรักษาคูณค่าของสังคมไทย โดยนำทุนทางสังคม อาทิ สถาบันศาสนา มาพัฒนาจริยธรรมคุณธรรม การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน การส่งเสริมให้ภาคเอกชนนำวัฒนธรรมไทยมาเป็นปัจจัยในการผลิตสินค้าและบริการ เป็นต้น ขณะเดียวกัน มีการเตรียมความพร้อมสู่สังคมผู้สูงอายุ และปฏิรูประบบบริหารจัดการให้เอื้อต่อการพัฒนาสังคมเชิงรุก

ทิศทางการพัฒนาทุนทางสังคมไทยในระยะแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 10 ได้ให้ความสำคัญกับการรักษาคูณค่าของสังคมไทย โดยนำทุนทางสังคมที่มีอยู่มาก่อนให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ดังนี้

การยกระดับคุณภาพคนไทยโดยใช้ทุนทางสังคม โดย

เสริมสร้างสุขภาวะที่ดีแนวใหม่แก่ประชาชน โดยส่งเสริมการให้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การแพทย์แผนไทยและสมุนไพรในการดูแลสุขภาพด้วยตนเองของประชาชนและชุมชน

สร้าง/ปลูกจิตสำนึก ค่านิยม ความเชื่อ และพฤติกรรมที่พึงประสงค์แก่ประชาชน อาทิ ให้สถาบันศาสนาเป็นแกนหลักในการหล่อหลอมจิตใจ ยึดหลักธรรมในการใช้ชีวิตประจำวันและ ดำรงความเป็นคนดี ส่งเสริมให้คนมีจิตสำนึกสาธารณะ ค่านิยมประหยัด อุดม ซื่อสัตย์สุจริต ฯลฯ

สร้างวัฒนธรรมการเรียนรู้ตลอดชีวิตให้กับประชาชนทุกช่วงวัย เพื่อให้เข้าสู่สังคม แห่งการเรียนรู้ได้อย่างเหมาะสมทันต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ โดยสนับสนุนการจัดโครงสร้างพื้นฐาน และขยายการเข้าถึงแหล่งเรียนรู้ให้ทั่วถึงโดยเฉพาะในพื้นที่ห่างไกล

การสร้างมูลค่า (Value Creation) ทางเศรษฐกิจด้วยทุนทางวัฒนธรรม โดย ส่งเสริมให้ภาคเอกชนนำวัฒนธรรมไทยมาเป็นปัจจัยในการผลิตสินค้าและบริการ ที่เป็นการใช้ประโยชน์และเพิ่มคุณค่า

กระตุ้นให้ชุมชนสอดแทรกเรื่องวัฒนธรรมไว้ในการท่องเที่ยว เพื่อเผยแพร่ความ เป็นไทยให้เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง

สนับสนุนให้มีการวิจัยพัฒนาและการสร้างนวัตกรรมเพื่อต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนา

การส่งเสริมความเข้มแข็งของสังคมไทยทุกระดับ มีประเด็นที่เกี่ยวข้องดังนี้

สนับสนุนการใช้วัฒนธรรมชุมชนที่ฝังมในการเสริมสร้างความเข้มแข็งชุมชน เช่น ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ระบบเครือญาติ ประเพณี ความเชื่อ ฯลฯ

เสริมสร้างความเข้มแข็งชุมชนด้วยทุนทางสังคมที่มีอยู่มาก่อนให้เกิดประโยชน์โดย การประสานความสัมพันธ์ของคนในชุมชน โดยเฉพาะผู้ด้อยโอกาสจากภาวะให้เป็นพลังหนุนเสริมการ พัฒนา

รณรงค์ฟื้นฟูให้คนในสังคมตระหนักถึงคุณค่าของผู้สูงอายุและมีความกตัญญู กตเวทิต่อบุพการี

4. แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและชุมชนเข้มแข็ง

4.1 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชน

แนวคิดเกี่ยวกับ “ชุมชน” ได้มีผู้รู้ได้ให้คำนิยามไว้หลากหลาย แต่คณะผู้วิจัยจะขอนำมา กล่าวถึงโดยสังเขปดังนี้

ประเวศ วะสี³⁷ ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชน หมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีความเชื่ออาทรต่อกัน มีความพยายามทำอะไรร่วมกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำซึ่งรวมถึงการติดต่อสื่อสารด้วย

นอกจากนี้ในส่วนของสังคมวิทยาชุมชนยังได้ให้นัยของ “ชุมชน” ว่าหมายถึง ชุมชนเป็นกลุ่มคนที่มาอยู่ร่วมกันในพื้นที่หรือในบริเวณหนึ่งที่เป็นที่กลุ่มคนที่มาอยู่ร่วมกันในอาณาบริเวณ เขตพื้นที่ทางภูมิศาสตร์หนึ่งตามความเหมาะสม เมื่อเป็นเช่นนี้ชุมชนจึงประกอบด้วย สมาชิกที่มาติดต่อกันและมีปฏิสัมพันธ์หรือการกระทำระหว่างกันตามสถานภาพและบทบาทที่แต่ละคนมี โดยชุมชนที่มารวมตัวกันอาจจะมิศูนย์กลางบริการทางด้านกิจกรรมต่างๆ เป็นต้น³⁸

นอกจากนั้นยังมีนักวิชาการทางด้านสังคมวิทยาอีกหลายท่านที่ให้ความหมายของชุมชนไว้ แต่จะไม่ขอนำมากล่าวถึง แต่คณะผู้วิจัยจะขอใช้นัยของ “ชุมชน” ดังที่กล่าวมาข้างต้น

สำหรับแนวคิดอีกแนวคิดหนึ่ง “ชุมชนท้องถิ่น” ซึ่งในทัศนะของประเวศ วะสี เห็นว่าแนวคิด “ชุมชนท้องถิ่น” เป็นแนวคิดที่มีฐานที่กว้างขวางมาก³⁹

สำหรับนัยของชุมชนท้องถิ่นมีนัยที่หมายถึงการตั้งอยู่ของคนและพื้นที่โดยให้คนเป็นศูนย์กลางแต่ไม่ใช่ให้คนเป็นองค์ประกอบให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างคนต่อคนในชุมชน⁴⁰

คณะผู้วิจัยใช้นัยของชุมชนท้องถิ่นในนัยที่กล่าวมาข้างต้น

4.2 แนวคิดเกี่ยวกับองค์กรชุมชน

ในสังคมไทยมีแนวคิดอยู่หลายแนวคิดที่หมายถึงองค์กรชุมชนหรือกลุ่มของเกษตรกรซึ่งเป็นชาวชนบท เช่น องค์กรชาวบ้าน องค์กรชุมชน องค์กรประชาชน องค์กรท้องถิ่น องค์กรเพื่อการช่วยเหลือตนเอง องค์กรธุรกิจชุมชน สหกรณ์ กลุ่มเกษตรกร กลุ่มแม่บ้าน เกษตรกร คณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้าน องค์กรการบริหารส่วนตำบล แนวคิดเหล่านี้มีความหมายที่แตกต่างกันบ้างตามวัตถุประสงค์การใช้งาน

องค์กรชุมชน (Community Based Organization) มีนัยที่หมายถึง องค์กรระดับรากหญ้าที่ ทำกิจกรรมเพื่อพัฒนาชุมชนท้องถิ่น ส่วนใหญ่องค์กรประเภทนี้ดำเนินการโดยชาวบ้าน ที่เป็นคนจนมีอาชีพเป็นเกษตรกรที่มารวมตัวกัน โดยมุ่งเน้นเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนกระบวนการเรียนรู้การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม ดำเนินกิจกรรมการพัฒนาหลากหลายตามสภาพปัญหาและความต้องการของ

³⁷ ประเวศ วะสี. *ประชาคมตำบล*. สำนักพิมพ์มติชน. 2541.

³⁸ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. *สังคมวิทยาชุมชน : หลักการศึกษาวิเคราะห์และการปฏิบัติงานชุมชน*. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2531.

³⁹ ประเวศ วะสี. *จุดเปลี่ยนประเทศไทยหัวใจคือชุมชน*. หน้า 15-17.

⁴⁰ จุมพล หนิมพานิช. *แนวคิดทั่วไปเกี่ยวกับประชาสังคมและชุมชนท้องถิ่น*. ใน *ประมวลสาระชุดวิชาประชาสังคมและชุมชนท้องถิ่น*. บัณฑิตศึกษา สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. 2549.

ชุมชนเป็นสำคัญ ได้แก่ การจัดการสิ่งแวดล้อม การพัฒนาอาชีพ เงินทุนการพัฒนาเด็กและเยาวชน การพัฒนาสตรี การเกษตร การศึกษาศาสนาและวัฒนธรรม⁴¹ เป็นต้น

นอกจากนี้ องค์กรชุมชนมีนัยที่หมายถึง⁴² การรวมกลุ่มที่มีลักษณะเป็นการรวมพลังของคนจำนวนหนึ่งเพื่อแก้ไขปัญหาที่ประสบอยู่หรือร่วมกันกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (หรือหลายสิ่ง) เพื่อให้ได้รับประโยชน์ตามที่ตน (และกลุ่มของตนปรารถนาการรวม (หรือร่วม) พลังนี้อาจมองได้ 2 นัย คือ รวมพลังเพื่อต่อรองเรียกร้อง ขอรับความช่วยเหลือจากภายนอก และรวมพลังเพื่อดำเนินการด้วยตนเองให้มากที่สุดเพื่อแก้ไขปัญหาของตน

นอกจากนี้ยังมีการให้นัยขององค์กรชุมชนว่า หมายถึง เป็นการรวมตัวของชาวบ้านตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป หรือต้องการมีความสัมพันธ์โดยอาจอยู่ในหมู่บ้านเดียวกันหรือต่างหมู่บ้านก็ได้ ไม่จำกัดพื้นที่ แต่มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีผู้นำ มีกิจกรรมการพัฒนาร่วมกัน เช่น กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตธนาคารข้าว กลุ่มปศุสัตว์ ฯลฯ เพื่อสนองตอบความต้องการของตนเองและชุมชน

เมื่อพิจารณาความหมายขององค์กรชุมชนโดยทั่วไปแล้วองค์กรชุมชน หมายถึง กลุ่มของคนและครอบครัวในชุมชนที่มีจุดมุ่งหมาย วัตถุประสงค์ ความเชื่อ ความรู้สึกเป็นเจ้าของมีผลประโยชน์ร่วมกัน มีการจัดกิจกรรมร่วมกันและเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง ในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่ประสบอยู่เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของกลุ่มและชุมชน

กล่าวโดยสรุปองค์กรชุมชนจึงหมายถึง กลุ่มชาวบ้านตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป มารวมตัวกันทั้งเกิดจากการรวมกลุ่มของประชาชนในชุมชนเอง หรือการรวมกลุ่มที่เกิดจากการสนับสนุนการจัดตั้งจากรัฐให้ตั้งในชุมชน มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน และมีกิจกรรมการพัฒนาร่วมกัน อาจอยู่ในชุมชนหมู่บ้านเดียวกัน หรือต่างหมู่บ้าน ต่างชุมชนก็ได้ มีผู้นำและกิจกรรมพัฒนาร่วมกัน เพื่อสนองตอบความต้องการของตนเองและชุมชน โดยองค์กรชุมชนควรมีความสามารถในการบริหาร 4 ประการ คือ

- 1) ความสามารถในการจัดการงานขององค์กรร่วมกัน
- 2) ความสามารถร่วมคิดร่วมทำกับองค์กรอื่นเพื่อพัฒนา
- 3) ความสามารถในการร่วมมือกับองค์กรประชาชนทำกิจกรรมการพัฒนาแบบองค์กรรวม
- 4) ความสามารถในการปรับตัวและริเริ่มงานใหม่

⁴¹ พีรธร บุญรัตพันธุ์. ชุมชนไทยเข้มแข็ง : รวมผลงานทางวิชาการเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน มหาวิทยาลัยนเรศวร. พิษณุโลก: สถาบันเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน. หน้า 13. (การประชุมวิชาการระดับชาติเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน จัดโดย สถาบันเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน มหาวิทยาลัยนเรศวร). 2552.

⁴² อ้างแล้ว หน้า 13-14.

ตัวอย่างเช่น การรวมกลุ่มของเกษตรกร หรือการรวมกลุ่มของคนจน หรือผู้ด้อยโอกาส ซึ่งก็คือเป็นการรวมกลุ่มขององค์กรชุมชนที่ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น ในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับสถานการณ์ต่างๆ ที่ทำให้เกษตรกร คนยากคนจน ตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ⁴³

อีกทั้งยังทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้อันเป็นการเพิ่มพลังทางปัญญาและรวมปัญญาในการจัดการกับปัญหาของตน และริเริ่มสร้างสรรค์กิจกรรมที่ยังประโยชน์ให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น การรวมกลุ่มสามารถเพิ่มอำนาจการต่อรองในทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทั้งในระดับปฏิบัติและระดับนโยบายของประเทศ และในท้ายที่สุดการรวมกลุ่มเอื้อให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนอันเป็นเป้าหมายของการพัฒนา⁴⁴

4.3 แนวคิดชุมชนเข้มแข็ง ความเป็นมาของแนวคิดชุมชนเข้มแข็งเริ่มมาจากวิกฤติเศรษฐกิจของประเทศที่เริ่มขึ้นในปลายปี 2539 ซึ่งเป็นปีแรกของแผนพัฒนาเศรษฐกิจสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ได้ก่อให้เกิดปัญหาด้านเศรษฐกิจและสังคมต่างๆ ส่งผลกระทบต่อประชาชนทุกภาคส่วนของสังคม ประเด็นเรื่องชุมชนเข้มแข็งจึงได้รับการหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงเป็นอันมาก ในฐานะที่เป็นทางเลือกที่สำคัญของการพัฒนา⁴⁵

แนวคิดเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน* ได้มีการกล่าวถึงอย่างมากในการพัฒนาสังคม ในขณะนั้นจึงกลายเป็นกระแสที่กำลังได้รับความสนใจจากนักวิชาการ นักพัฒนาทั้งหน่วยงานของรัฐ และเอกชน

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ประเวศ วะสี ได้ให้ความหมายของชุมชนว่าหมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความพยายามทำอะไรร่วมกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ ซึ่งรวมถึงการติดต่อสื่อสารกัน ความเข้มแข็งของชุมชนจึงอยู่ที่ความเป็นกลุ่มก้อนของสมาชิกในชุมชนซึ่งจะทำให้ชุมชนมีศักยภาพสูง ความเป็นชุมชนจึงมีลักษณะที่สำคัญ คือ มีวัตถุประสงค์ร่วมกันมีความรักมีการกระทำร่วมกันและมีการเรียนรู้ร่วมกัน นอกจากนี้ยังมีองค์ประกอบที่บังเกิดขึ้นจากการกระทำร่วมกัน คือ ความมีจิตวิญญาณและผู้นำตามธรรมชาติและ

⁴³ สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ. *การพัฒนาองค์กรความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน*. เจริญวิทย์การพิมพ์. 2540.

⁴⁴ นันทิยา หุตานุวัตร และณรงค์ หุตานุวัตร. *การพัฒนาองค์กรชุมชน*. คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. 2547.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 19.

* อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับการพยายามสร้างองค์กรและเครือข่ายที่เข้มแข็งเพื่อให้มีความสามารถในการจัดการทุนของตนเองได้ ใน เสรี พงศ์พิศ และวิจิต นันทสุวรรณ (บก.) *แผนแม่บทชุมชน : ประชาพิสัยและพัฒนา*. มูลนิธิหมู่บ้าน. 2545.

การจัดการความเข้มแข็งของชุมชนสามารถแก้ไขปัญหาได้ทุกอย่างทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง และสุขภาพ

4.3.1 ลักษณะชุมชนเข้มแข็ง นอกจากนี้ อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์⁴⁶ ได้กล่าวถึงลักษณะของชุมชนที่เข้มแข็งไว้ดังนี้

1) ชุมชนมีสภาพรวมเป็นปึกแผ่นทั้งในรูปธรรม คือ สมาชิกของชุมชนมีศักยภาพ มีการพึ่งพาอาศัยและร่วมมือในกิจกรรมต่างๆ ทั้งในส่วนตัวและส่วนรวมและในส่วนที่เป็นจิตวิญญาณ คือ สมาชิกของชุมชนมีค่านิยมความเชื่อต่อสิ่งสูงสุดอย่างใดอย่างหนึ่งร่วมกันและมีความรู้watanองเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน มีความผูกพันต่อชุมชนและกับสมาชิกในชุมชน

2) ชุมชนมีศักยภาพที่พึ่งพิงตนเองได้ในระดับสูง โดยมีปัจจัยพื้นฐานการดำรงชีพ เพื่อครอบครัวและชุมชนเป็นของตนเอง มีอำนาจในการจัดการการตัดสินใจและการมีส่วนร่วมสูง

3) ชุมชนสามารถควบคุมและจัดการกับปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ด้วยตนเองเป็นส่วนใหญ่ โดยอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่น ความรู้ และกลไกภายในชุมชนเป็นหลัก

4) ชุมชนมีการพัฒนาศักยภาพของตนเองได้อย่างต่อเนื่อง โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้การสร้างภูมิปัญญา ความรู้ของตนเองในด้านต่างๆ ซึ่งมีผลให้ชุมชนมีความรู้และการพัฒนาตนเอง และถ่ายทอดความรู้โดยผ่านกระบวนการต่างๆ ได้อย่างต่อเนื่อง

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนจึงมีจุดเน้นอยู่ที่การมีส่วนร่วมของประชาชนและการเพิ่มศักยภาพของชุมชนในการพัฒนาโดยเฉพาะอยู่ที่องค์กรประชาชนหรืออาจจะเป็นการรวมกลุ่มของประชาชนในกิจกรรมต่างๆ นั่นก็คือ ความเข้มแข็งของชุมชนขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งขององค์กรประชาชน ซึ่งสามารถที่จะแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ และพึ่งพาตนเองได้ การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนจึงต้องให้ชุมชนมีความเป็นองค์กรและดำเนินการในรูปของคณะบุคคล กลุ่ม ซึ่งองค์กรประชาชนจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อชาวบ้านศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในแง่เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม ตลอดจนพิจารณาการเปลี่ยนแปลงที่ได้เกิดขึ้นและปัจจัยเงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอกชุมชน ในที่สุดชาวบ้านก็จะก่อรูปขึ้นเป็นองค์กรประชาชน ซึ่งมีวัฒนธรรมและอุดมการณ์ในทิศทางเดียวกัน ร่วมกันพัฒนาศักยภาพขององค์กรให้บรรลุการพึ่งตนเองในการพัฒนาในที่สุด⁴⁷

นอกจากนี้ จากประสบการณ์ของนักพัฒนาที่ได้คลุกคลีในชุมชนที่ยังมีความเป็นชุมชนหลงเหลืออยู่ จะพบว่ามักจะมีกลุ่มชาวบ้านอยู่กลุ่มหนึ่งที่ก้าวออกมาเป็นแถวหน้าในการ

⁴⁶ อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์. ระบบการศึกษากับชุมชน : กรอบความคิดและข้อเสนอเพื่อการวิจัย. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) 2540.

⁴⁷ วิชชุรย์ เพิ่มพงศาเจริญ. สืบค้นเมื่อวันที่ 31 มีนาคม 2552 ไม่ปรากฏชื่อเรื่อง 2552 จาก http://203.157.71.149/users_file/File/Information/abstract/par/par%204.doc

พยายามหาวิธีการต่างๆ เพื่อแก้ปัญหาของชุมชน พยายามระดมสรรพกำลังต่างๆ ไม่ว่าจะมาจากภายนอกภายในท้องถิ่นของตนเองหรือแหล่งความรู้จากภายนอกเพื่อแก้ปัญหาของชุมชน โดยอาศัยแนวทางของการพึ่งตนเองและเป็นตัวของตัวเอง การมีกลุ่มเช่นนี้ดำรงอยู่ได้นั้นเองเป็นการอธิบายถึงความสามารถที่ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้⁴⁸

ประเวศ วะสี ได้กล่าวว่า ชุมชนที่มีความเข้มแข็งมีลักษณะที่สำคัญ ดังนี้⁴⁹

- 1) สมาชิกของชุมชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนและชุมชนที่จะแก้ไขปัญหาและพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของตนเอง
- 2) สมาชิกของชุมชนพร้อมที่จะร่วมกันจัดการกับปัญหาของตนและชุมชน
- 3) มีกระบวนการของชุมชนที่มีการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องจนเป็นวิถีของชุมชน ภายใต้การตัดสินใจ ดำเนินงาน ติดตาม และประเมินผลการแก้ปัญหาและการพัฒนาของชุมชนผ่านกระบวนการชุมชน
- 4) สมาชิกชุมชนเกิดการเรียนรู้ผ่านการเข้าร่วมในกระบวนการของชุมชน
- 5) มีแผนของชุมชนที่ประกอบด้วยการพัฒนาทุกๆ ด้านของชุมชน ที่มุ่งการพึ่งตนเอง เพื่อประโยชน์ต่อสมาชิกชุมชนทุกๆ คน และมุ่งหวังการพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน การพึ่งความช่วยเหลือจากภายนอกเป็นการพึ่งเพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ในที่สุดไม่ใช้การพึ่งพาตลอดไป
- 6) มีเครือข่ายความร่วมมือกับภาคีการพัฒนา อาจเป็นหมู่บ้านชุมชนอื่นๆ ท้องถิ่น ภาคราชการ องค์กรเอกชน นักธุรกิจ นักวิชาการ และอื่นๆ ในลักษณะของการมีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน

4.3.2 องค์ประกอบของชุมชนเข้มแข็ง

องค์ประกอบที่สำคัญของกระบวนการพัฒนาเพื่อเสริมชุมชนให้เข้มแข็ง โดยเน้นชุมชนเป็นตัวตั้ง คือ⁵⁰

- 1) ภูมิปัญญาและความรู้ที่สืบสานและประยุกต์ให้สอดคล้องต่อการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก
- 2) องค์กรชุมชนและกลุ่มผู้นำที่มีคุณธรรมและภูมิปัญญารวมถึงการจัดตั้งกลุ่มและจัดระเบียบชุมชน
- 3) เวทีการเรียนรู้และกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องเพื่อให้เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงและการบุกรุกจากภายนอก

⁴⁸ พีรธร บุนยรัตน์พันธุ์ และคณะ. หน้า 19-20.

⁴⁹ ประเวศ วะสี. อ่างแก้ว หน้า 14.

⁵⁰ พีรธร บุนยรัตน์พันธุ์ และคณะ. อ่างแก้ว หน้า 22.

4.3.3 คุณสมบัติที่จะช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน⁵¹

การเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเพื่อเป็นฐานรองรับการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมพร้อมกันทุกด้าน หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน รวมไปถึงภาคีการพัฒนาต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ จึงต้องผนึกกำลังดำเนินการเสริมความเข้มแข็งให้กับชุมชนในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ด้วยตนเองด้วยการกระตุ้นและสร้างกระบวนการทำงานแบบมีส่วนร่วม รวมทั้งการสร้างสภาพแวดล้อมให้ชุมชนร่วมกันคิด ร่วมกันทำ และมีการเรียนรู้เพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันอันจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนในระยะยาว ทั้งนี้มีกิจกรรมหลักที่ดำเนินการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ได้แก่

1) การส่งเสริมกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเพื่อเผชิญปัญหาวิกฤตโดยพัฒนาศักยภาพให้คนในชุมชนรวมกลุ่มกันร่วมคิดร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบและร่วมรักษาผลประโยชน์ของชุมชนด้วยตนเอง รวมทั้งให้ความสำคัญกับการปรับวิถีคิดและวิธีการทำงานของบุคลากรภาครัฐจากการเป็นผู้สั่งการเป็นผู้สนับสนุนในการจัดการและแก้ไขปัญหาของชุมชนเอง

2) การส่งเสริมกระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมของชุมชนในลักษณะ “ร่วมคิดร่วมทำ และร่วมเรียนรู้” เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ประกอบด้วยกระบวนการส่งเสริมและสนับสนุนชุมชนได้มีการเรียนรู้แลกเปลี่ยนประสบการณ์เพื่อการพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจชุมชน การพัฒนาสวัสดิการสังคม และสวัสดิภาพของชุมชน การฟื้นฟูอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน การค้นหาศักยภาพและการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น ตลอดจนการจัดทำแผนความต้องการของชุมชน รวมทั้งการสร้างประชาคมภายในชุมชนและการสร้างเครือข่ายของชุมชน

3) องค์กรจะต้องมีการรวมกลุ่มภายใต้มิติการมีน้ำใจ (Spiritual Dimension) เพื่อทำงานร่วมกัน

4) มีการเรียนรู้ที่ผ่านกิจกรรมการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน (Integrative Learning though Action)

จากที่กล่าวมาข้างต้นสรุปได้ว่าชุมชนเข้มแข็ง คือ กระบวนการที่จะนำพาให้ชุมชนพัฒนาไปถึงเป้าหมายที่ต้องการ ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองตามศักยภาพที่ตนเองมีอยู่ ดังนั้นการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนจึงเป็นสิ่งสำคัญ เพราะจะช่วยให้ชุมชนแก้ไขปัญหาในช่วงวิกฤตให้ผ่านพ้นไปได้เป็นอย่างดี โดยพื้นฐานของการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเอง ซึ่งสามารถทำได้โดยกระบวนการประชาคมที่จะผลักดันให้เกิดการดำเนินการให้ชุมชนรวมตัวกันเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชุมชนนั้นๆ ทั้ง 4 พลังนี้สามารถที่จะทำให้ชุมชนนั้นๆ อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขได้ และจะทำให้เกิดพลังสร้างสรรค์อย่างไม่มีที่สิ้นสุดไม่ว่าจะเกิดปัญหาทางด้านเศรษฐกิจขึ้นในชุมชน ก็สามารถแก้ไขปัญหาเองได้

⁵¹ เรื่องเดียวกัน

5. ข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนที่เข้มแข็งในภาคเหนือ⁵²

ภาคเหนือมีเนื้อที่ประมาณ 93,691 ตารางกิโลเมตร ประกอบด้วยพื้นที่ 9 จังหวัด ได้แก่ แม่ฮ่องสอน เชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง พะเยา แพร่ น่าน และอุตรดิตถ์

ที่ตั้งและขอบเขตภาคเหนือ ด้านทิศเหนือ ในส่วนเหนือสุดของภาค คือ อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศพม่าและลาว ด้านทิศตะวันออก พื้นที่ทางตะวันออกสุดของภาค คือ อำเภอปัว จังหวัดน่าน มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศลาว มีเทือกเขาหลวงพระบางกั้นเขตแดน ขณะที่ทิศตะวันตก พื้นที่ตะวันตกสุดของภาค คือ อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศพม่า มีแม่น้ำเมย และแม่น้ำสาละวินกั้นไว้ ส่วนทิศใต้ ดินแดนที่อยู่ทางตอนใต้สุดของภาค คือ อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์

ลักษณะภูมิประเทศของภาคเหนือ มีทั้งที่เป็นเขตทิวเขา อาทิเช่น ทิวเขาแดนลาว ทิวเขาถนนธงชัย เป็นพรมแดนกั้นระหว่างไทยกับพม่า และทิวเขาหลวงพระบาง เป็นพรมแดนกั้นระหว่างไทยกับลาว และมีเขตที่เป็นราบหุบเขา มีแม่น้ำไหลผ่าน มีดินอุดมสมบูรณ์ รวมถึงเขตแอ่งที่ราบ เป็นที่ตั้งถิ่นฐานสำคัญของชุมชนทางภาคเหนือ อีกทั้งเป็นภาคที่มีทรัพยากรป่าไม้อุดมสมบูรณ์ที่สุด ไม่ว่าจะเป็นป่าดิบเขา ป่าสนเขา และป่าเบญจพรรณ นอกจากนี้ ยังมีแม่น้ำสายสำคัญหลายๆ แห่ง ได้แก่ แม่น้ำรวก แม่น้ำกก แม่น้ำปิง แม่น้ำวัง แม่น้ำยม แม่น้ำน่าน และแม่น้ำปาย เป็นต้น

จำนวนประชากรในภาคเหนือ มีมากเป็นอันดับ 4 รองจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ จังหวัดที่มีประชากรมากที่สุด คือ เชียงใหม่ จังหวัดที่มีประชากรน้อยที่สุด ได้แก่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน

ความหนาแน่นของประชากรมากที่สุด คือ จังหวัดลำพูน และมีประชากรเบาบางที่สุด คือ จังหวัดแม่ฮ่องสอน นอกจากนี้ มีชาวไทยภูเขาในภาคเหนือประกอบด้วยเผ่าต่างๆ ได้แก่ กระเหรี่ยง ซึ่งมีมากที่สุด รองลงมาคือ ม้ง ลีซอ มูเซอร์ และเย้า

กิจกรรมทางเศรษฐกิจในภาคเหนือ แบ่งออกเป็น 4 ด้านสำคัญๆ คือ 1. เกษตรกรรม ได้แก่ การทำสวน ทำไร่ ทำนา และเลี้ยงสัตว์ 2. อุตสาหกรรมในครัวเรือนที่นิยมมากที่สุด เช่น ทำร่ม กระดาษ แกะสลักไม้ จักสาน เครื่องปั้นดินเผา เครื่องเคลือบ และทอผ้า 3. อุตสาหกรรมโรงงาน เป็นโรงงานที่ผลิตสินค้าโดยใช้วัตถุดิบทางการเกษตรภายในท้องถิ่น เช่น โรงงานยาสูบ โรงงานอาหารสำเร็จรูป และ 4. อุตสาหกรรมการท่องเที่ยว มีการส่งเสริมการท่องเที่ยว เนื่องจากมีภูมิประเทศสวยงาม อากาศดี มีวัฒนธรรม และประเพณีที่ดี

ปัญหาของประชากรและสิ่งแวดล้อมในภาคเหนือ โดยส่วนใหญ่ มีดังนี้

1. ปัญหาความยากจน
2. ปัญหาการขาดการศึกษา

⁵² http://thaigeo.blogspot.com/2011/08/blog-post_24.html, 24 กุมภาพันธ์ 2558

3. ปัญหายาเสพติด
4. ปัญหาโสเภณี
5. การตัดไม้ทำลายป่า
6. การขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง
7. การชะล้างพังทลายของดิน

ด้วยสภาพบริบทของพื้นที่ที่เป็นทั้งจุดแข็งและจุดอ่อนของภาคเหนือ รวมทั้งปัญหาต่างๆ อันเกิดจากหลากหลายปัจจัย ไม่ว่าจะเป็นสภาพแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ สังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไป ส่งผลให้ชุมชนท้องถิ่นมีการรวมตัวกันดำเนินกิจกรรมต่างๆ เพื่อจัดการกับปัญหา และพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนให้ดีขึ้น จนสามารถจัดการ หรือพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืน

การรวมตัวกันของแต่ละชุมชนท้องถิ่นในภาคเหนือ มีลักษณะที่หลากหลาย ได้แก่ การรวมตัวเป็นองค์กรชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ มีสมาชิกจากภาคส่วนต่างๆ ทั้งภาครัฐ นักวิชาการ ประชาสังคม และชาวบ้านในชุมชนร่วมกันคิด ร่วมทำ ร่วมแก้ปัญหา และติดตามผลจากการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง โดยมีเป้าหมายร่วมกัน คือ ประโยชน์ของคนในชุมชนเป็นสำคัญ ซึ่งชุมชนที่จะทำการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ มีจำนวน 8 จังหวัด รวมทั้งสิ้น 9 ชุมชน ดังนี้

ลำดับที่	ชื่อชุมชน	ความโดดเด่นของชุมชน
1	ชุมชนตำบลดอนศิลา อำเภอเวียงชัย จังหวัดเชียงราย	<ul style="list-style-type: none"> - จัดกิจกรรมการพัฒนาและแก้ไขปัญหาในชุมชนที่หลากหลาย ครอบคลุมปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตที่รอบด้าน นับตั้งแต่เรื่องบ้าน ที่ดิน การทำการเกษตร การหาอยู่หากิน (โฉนดชุมชน, กองทุนธนาคารที่ดินบ้านสมานมิตร) การดูแลช่วยเหลือจุนเจือกันของชาวบ้านแต่ละหมู่ รวมทั้งกลุ่มคนด้อยโอกาส คนพิการ และแรงงานนอกระบบ - จัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ - ต้นแบบการทำเกษตรผสมผสาน “1 ไร่ ได้ 1 แสนบาท”
2	ชุมชนบ้านโป่ง ตำบลแม่แฝก อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่	<ul style="list-style-type: none"> - มีปัญหาด้านที่ดินทำกิน จึงพัฒนาการปฏิรูปที่ดินโดยชุมชน ด้วยการจัดการกองทุนชุมชนและธนาคารที่ดิน กล่าวคือ จัดการที่ดินร่วมกันของชุมชน โดยเน้นองค์ประกอบ 3 ส่วน ได้แก่ 1. ด้านการบริหารจัดการ มีเครื่องมือ หรือกิจกรรมในการจัดการ เช่น กติกาชุมชน

ลำดับที่	ชื่อชุมชน	ความโดดเด่นของชุมชน
		ระบบติดตามประเมินผล 2. ด้านการใช้ประโยชน์ ด้วยการสร้างความมั่นคงด้านอาหารและรายได้ โดยลดพึ่งพาจากปัจจัยภายนอก และ 3. ด้านการเข้าถึงสิทธิที่มั่นคง เน้นเรื่องสิทธิของชุมชนท้องถิ่นที่จะมีที่ดินอย่างพอเพียง ต่อการดำรงชีพ และการได้รับการรับรองสิทธิในที่ดิน อย่างมั่นคงในรูปแบบของกรรมสิทธิ์ชุมชน
3	ชุมชนตำบลท่าตุ้ม อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน	<ul style="list-style-type: none"> - ศูนย์เรียนรู้ชุมชน พลวัตของความรู้ที่บ้านไร่ป่าคา - สร้างการมีส่วนร่วมจากหลากหลายภาคส่วน เช่น ประชาชนชาวบ้าน ผู้นำชุมชน นักวิชาการในมหาวิทยาลัย และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โดยมีเป้าหมายร่วมกัน คือ แก้ปัญหาพื้นฐานของชุมชน
4	ชุมชนตำบลเมืองปาน อำเภอเมืองปาน จังหวัดลำปาง	<ul style="list-style-type: none"> - เครือข่ายเกษตรกรรมยั่งยืนเมืองปาน - เครือข่ายลุ่มน้ำแม่มอญ (กลุ่มสิ่งแวดล้อม/ทรัพยากร) - เครือข่ายผู้สูงอายุปานคำ (กลุ่มสวัสดิการชุมชน) - พ. บ้านสมปาน (กลุ่มองค์กรการเงิน) - กลุ่มออมทรัพย์ศิลปาชีพ บ้านศรีดอนมูล (กลุ่มธุรกิจชุมชน/อาชีพ)
5	ชุมชนตำบลบ้านถ้ำ อำเภอดอกคำใต้ จังหวัดพะเยา	<ul style="list-style-type: none"> - องค์กรการเงินชุมชน/สวัสดิการชุมชน - วิสาหกิจชุมชน - ศูนย์ 3 วัย สานสายใยรักแห่งครอบครัว - สภาตำบลบ้านถ้ำ โดยร่วมมือกับเทศบาลหนุ่นการพัฒนาอาชีพและศักยภาพชุมชน - ศูนย์วัฒนธรรมพื้นบ้านบ้านถ้ำ
6	ชุมชนตำบลขุนควร อำเภอปง จังหวัดพะเยา	<ul style="list-style-type: none"> - กฎระเบียบชุมชนของคนขุนควร ตั้งขึ้นมา เพื่อให้ชุมชนมีความสงบสุข เช่น กฎระเบียบเกี่ยวกับสุรา การพนัน ยาเสพติด และสิ่งแวดล้อม - การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ รักรักษา สร้างคน ตำบลวิถีพอเพียง พื้นฟูวิถีชีวิต - กลุ่มส่งเสริมอาชีพตำบลขุนควร - ทุนชุมชนของคนตำบลขุนควร (กลุ่มออมทรัพย์)

ลำดับที่	ชื่อชุมชน	ความโดดเด่นของชุมชน
		- ประชาธิปไตยชุมชน เพื่อสร้างความเป็นพลเมือง
7	ชุมชนตำบลป่าแดง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่	- โฉนดชุมชนของคนป่าแดง ตื่นตัวลุกขึ้นมาทวงสิทธิเรื่องที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยของตนเอง - แผนบริหารจัดการที่ดินและป่าอย่างยั่งยืน
8	ชุมชนตำบลศรีชะเกษ อำเภอนาน้อย จังหวัดน่าน	- แผนชีวิตชุมชน แผนแก้จนได้จริง - ย้อนสู่ยุค “สู้กันหัน ปันกันกิน” - กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และ อบต. ร่วมกันออกหนังสือรับรองสิทธิทำกินให้ชาวบ้านทั้งหมด เพื่อเป็นหลักฐานว่าชาวบ้านได้ทำกินมาตั้งแต่สมัยไหน พ.ศ.ใด มีเนื้อที่เท่าไร คล้ายหนังสือของทางราชการ แต่ถึงแม้จะไม่ใช่อเอกสารสิทธิ์ที่ทางราชการรับรอง แต่ก็ถือว่าเป็นการรับรองโดยภาคประชาชน ทำให้รู้ข้อมูลว่าใครมีที่ดินเท่าไร ซึ่งจะเป็ประโยชน์ในการออกโฉนดชุมชน
9	ชุมชนตำบลขุนฝาง อำเภอเมือง อุดรดิตต์ จังหวัดอุดรดิตต์	- น้ำป่าหลาก-ดินโคลนถล่ม : ประสบการณ์จากคนต้นน้ำ - ปลุกป่าสร้างอนาคตให้ลูกหลาน - ร่วมขบวนขับเคลื่อนแก้ไขปัญหาที่ดิน - สวัสดิการชุมชนของคนขุนฝาง

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ปริญญา สิงห์เรือง⁵³ (2551) ได้ทำการศึกษาวิจัย เรื่อง ชุมชนเข้มแข็ง : กรณีศึกษาบ้านดอนหมู ตำบลขามเปี้ย อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี ผลการวิจัยพบว่า กระบวนการสร้างชุมชนเข้มแข็ง เริ่มจากการคิดค้นกิจกรรมเพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยเน้นการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน เชื่อมโยงกลุ่มคนโดยอาศัยขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบเครือญาติที่แน่นแฟ้น การนับถือผู้อาวุโส และภาวะผู้นำ ซึ่งแนวทางข้างต้น สามารถทำให้การดำเนินกิจกรรมต่างๆ ประสบผลสำเร็จ ทั้งนี้ พิจารณาจากคุณภาพคนในชุมชน ที่สามารถค้นหาสาเหตุของปัญหา แนวทางแก้ไข และดำเนินกิจกรรมต่างๆ ได้อย่างต่อเนื่อง มีการบริหารจัดการที่มีคุณภาพ มีพัฒนาการของกิจกรรมที่เชื่อมโยงเป็นระบบ ชี้ให้เห็นถึงความสามารถในการพึ่งพาอาศัยกัน เป็นที่ยอมรับของบุคคลภายนอก

⁵³ ปริญญา สิงห์เรือง. “ชุมชนเข้มแข็ง : กรณีศึกษาบ้านดอนหมู ตำบลขามเปี้ย อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี.” ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสังคมศาสตร์และการพัฒนา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. 2551.

อันจะนำไปสู่ความเข้มแข็งของคนในชุมชนในที่สุด ซึ่งปัจจัยที่ทำให้เกิดความเข้มแข็ง คือ วัฒนธรรมชุมชน ระบบเครือข่าย ผู้นำชุมชน และทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถจัดการได้อย่างสมบูรณ์ แต่ในอีกมุมหนึ่ง ชุมชนยังคงได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก นโยบายรัฐ และการส่งเสริม สนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นตัวช่วยเสริมให้เกิดความเข้มแข็งยิ่งขึ้น ในรูปของเวทีและกระบวนการเรียนรู้ต่างๆ ร่วมกัน

ปริญญา ตี๋แก้ว⁵⁴ (2546) ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาศักยภาพในการเป็นชุมชนเข้มแข็งของชุมชนตำบลป่าหุ่ง อำเภอพาน จังหวัดเชียงราย ผลการวิจัยพบว่า การมีผู้นำที่มีความรู้ความสามารถ เป็นที่ยอมรับของชุมชน ทำงานสนองความต้องการของท้องถิ่นเป็นหลัก ชักชวนให้คนในชุมชนเพิ่มพูนความรู้ความสามารถเพื่อพัฒนาท้องถิ่น ทำงานประสานระหว่างหน่วยราชการเป็นอย่างดี อยู่ในระดับมาก ด้านการมีความรู้สึกเป็นเจ้าของชุมชน (จิตวิญญาณ) อยู่ในระดับปานกลาง ส่วนชุมชนไม่มีความสามัคคีเมื่อเกิดปัญหาส่วนร่วมขึ้นในชุมชน อยู่ในระดับน้อย ด้านการมีฐานการรวมตัวทางวัฒนธรรมในการทำกิจกรรม อยู่ในระดับปานกลาง ด้านกระบวนการพัฒนาการเรียนรู้ของชุมชน ให้ความร่วมมือกันในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน และมีการจัดตั้งกลุ่มต่างๆ ขึ้น เพื่อร่วมกันหาแนวทางแก้ไข เช่น กลุ่มเกษตรกร กลุ่มแม่บ้าน อยู่ในระดับมาก ด้านความสามารถในการบริหารจัดการชุมชน ในด้านการดำเนินงาน หรือจัดกิจกรรมต่างๆ ทางชุมชนจะมีการประชุม เพื่อให้คนในชุมชนได้แสดงความคิดเห็น วางแผน ตั้งเป้าหมายร่วมกัน อยู่ในระดับปานกลาง แนวทางการส่งเสริมชุมชนเข้มแข็ง องค์กรบริหารส่วนตำบล องค์กรเอกชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชน ควรหาอาชีพเสริมนอกภาคเกษตรกรรม หน่วยงานที่เกี่ยวข้องส่งเสริมเรื่องการฝึกอบรมวิชาชีพ รวมทั้งจัดหาตลาดรองรับผลผลิตและผลิตภัณฑ์ของชุมชน

มิ่งขวัญ แดงสุวรรณ⁵⁵ (2545) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง กระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบ้านโป่ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งผลการวิจัยพบว่า ชุมชนนี้มีประวัติศาสตร์ความเป็นมา มีผู้นำชุมชนที่เป็นคนซื่อสัตย์ เสียสละ มีวิสัยทัศน์กว้างไกล คนในชุมชนมีความสัมพันธ์ระบบเครือข่าย มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือกัน มีคุณธรรม จริยธรรม มีศรัทธามุ่งมั่นตั้งใจ ซึ่งนับว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ ดังนั้น ชุมชนที่มีทุนทางสังคม รวมกลุ่มกันวิเคราะห์หาทางออกในการแก้ปัญหา ทำให้ชุมชนมีการเรียนรู้จากการทำงานร่วมกัน มีการจัดการ วางแผน มีโครงการ สมาชิกทุกคนมีความเสียสละ มีการแบ่งปันผลประโยชน์อย่างยุติธรรม การที่สมาชิกในชุมชนมีคุณภาพ มีคุณธรรม ย่อมทำให้ชุมชนมีสันติภาพ เข้มแข็ง สามารถดำรงความเป็นชุมชนต่อไปได้

⁵⁴ ปริญญา ตี๋แก้ว. “การศึกษาศักยภาพในการเป็นชุมชนเข้มแข็งของชุมชนตำบลป่าหุ่ง อำเภอพาน จังหวัดเชียงราย.” ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาพัฒนาสังคม (โครงการพิเศษ) มหาวิทยาลัยนเรศวร. 2546.

⁵⁵ มิ่งขวัญ แดงสุวรรณ. “กระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบ้านโป่ง อำเภอสันทราย จังหวัดเชียงใหม่.” ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการส่งเสริมสุขภาพ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2545.

ปรียา โสภณา⁵⁶ (2553) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ปัจจัยเชิงสาเหตุที่มีผลต่อความเข้มแข็งของหมู่บ้านชุมชนชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างของประเทศไทย ซึ่งผลการวิจัย พบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อความเข้มแข็งของหมู่บ้านชุมชนชนบทเรียงลำดับตามความสำคัญ คือ 1) บุคคล 2) คริวเรือน 3) กองทุนชุมชน 4) กลุ่มองค์กรชุมชน 5) เครือข่ายองค์กรชุมชนโดยมีความสัมพันธ์ทางโครงสร้าง ได้แก่ 1) บุคคลที่มีอิทธิพลทางตรงต่อกองทุนชุมชน เครือข่ายองค์กรชุมชน 2) คริวเรือนที่มีอิทธิพลทางตรงกับกองทุนชุมชน เครือข่ายองค์กรชุมชน 3) กลุ่มองค์กรชุมชนที่มีอิทธิพลทางตรงกับกองทุนชุมชน กลุ่มองค์กรชุมชน 4) บุคคล คริวเรือน และกลุ่มองค์กรชุมชน ต่างมีอิทธิพลทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อความเข้มแข็งของหมู่บ้านชุมชน โดยมีอิทธิพลทางตรงมากกว่าทางอ้อมทั้ง 3 ปัจจัย

ภัทรวรรณ กาลือ⁵⁷ (2553) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การบริหารจัดการ “องค์กรออมบุญวันละหนึ่งบาทเพื่อสวัสดิการชุมชนบ้านดอนไชย สร้างทุนทางสังคมอย่างยั่งยืน” เทศบาลตำบลล้อมแรด อำเภอดงเจน จังหวัดลำปาง โดยใช้องค์ประกอบ 7-S ของ McKinsey ซึ่งประกอบด้วย 1) โครงสร้างการบริหารจัดการองค์กร (structure) มีโครงสร้างการบริหารองค์กรที่เป็นทางการ (แนวตั้ง) และมีการบริหารงานแบบไม่เป็นทางการ (แนวนอน) ผสมผสานระหว่างกัน อาศัยความสัมพันธ์ของคณะกรรมการ 4 ฝ่ายกับสมาชิกกองทุน 2) กลยุทธ์องค์กร (strategy) มีการนำ 4 กลยุทธ์หลักมาใช้ในการบริหารงานองค์กร ได้แก่ กลยุทธ์ด้านการประชาสัมพันธ์องค์กร กลยุทธ์ด้านการเรียนรู้ขององค์กร กลยุทธ์ด้านการสร้างความสัมพันธ์ภายในองค์กร และกลยุทธ์ด้านการบริหารจัดการข้อมูล 3) ระบบการทำงานขององค์กร (systems) ประกอบด้วย ระบบการบริหารจัดการกองทุน 5 กองทุน ระบบการวางแผนข้อมูล ระบบการพัฒนาองค์กร ระบบการติดตามตรวจสอบ 4) รูปแบบการขับเคลื่อนองค์กร (style) ประกอบด้วย รูปแบบการใช้แนวคิดการออมบุญมาปรับใช้กับองค์กร ควบคู่กับการบริหารจัดการแนวราบแบบมีส่วนร่วม 5) สมาชิกองค์กร (staff) ประกอบด้วย การพัฒนาระดับแกนนำ และระดับสมาชิก 6) ทักษะของสมาชิกองค์กร (skills) พบว่า ใช้ทักษะด้านการบริหารจัดการ ทักษะด้านการจัดการความรู้ ทักษะด้านการใช้โปรแกรมสวัสดิการ และ 7) ค่านิยมร่วมสมาชิกองค์กร (shared values) พบว่า เป็นค่านิยมระดับองค์กรและค่านิยมระดับบุคคล ผลการศึกษาการใช้ทุนทางสังคม เพื่อสร้างความยั่งยืนของกองทุน พบว่า การบริหารจัดการองค์กรออม

⁵⁶ ปรียา โสภณา. “ปัจจัยเชิงสาเหตุที่มีผลต่อความเข้มแข็งของหมู่บ้านชุมชนชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างของประเทศไทย.” *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม*. 2 (พฤษภาคม-สิงหาคม 2553): 63-73.

⁵⁷ ภัทรวรรณ กาลือ. “การบริหารจัดการองค์กรออมบุญวันละหนึ่งบาทเพื่อสวัสดิการชุมชนบ้านดอนไชย สร้างทุนทางสังคมอย่างยั่งยืนเทศบาลตำบลล้อมแรด อำเภอดงเจน จังหวัดลำปาง.” *ปริญญาสังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*. 2553.

บุญวันละบาท นำไปสู่ความยั่งยืนของทุนทางสังคม เมื่อพิจารณาจากกรอบแนวคิดเรื่องทุนมนุษย์ ทุนทางสถาบัน และทุนทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรม

กมลวรรณ วรรณธำ⁵⁸ (2553) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง ทุนทางสังคมกับการจัดการความรู้สู่ชุมชนพึ่งตนเอง ผลการวิจัยพบว่า 1) ทุนทางสังคมของชุมชนพึ่งตนเอง 3 มิติ ได้แก่ มิติโครงสร้าง มิติการรับรู้ และมิติความสัมพันธ์ โดยมิติโครงสร้าง ประกอบด้วย เครือข่ายทางสังคม และปฏิสัมพันธ์ทางสังคม มิติการรับรู้ ประกอบด้วย การติดต่อสื่อสาร และมิติความสัมพันธ์ ประกอบด้วย ความสัมพันธ์ทางสังคม ความไว้วางใจ การพึ่งพาอาศัย และหลักธรรม 2) กระบวนการจัดการความรู้ของชุมชนพึ่งตนเอง มี 4 ขั้นตอน ได้แก่ การสร้างความรู้ การจัดเก็บความรู้ การแบ่งปันความรู้ และการประยุกต์ใช้ความรู้ ทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ของชุมชน ลักษณะองค์ความรู้ของชุมชน ได้แก่ ความรู้ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ความรู้ด้านการจัดการการเงิน ความรู้ด้านการดำเนินชีวิต ความรู้ด้านการประกอบอาชีพ และความรู้ด้านการจัดสวัสดิการกลุ่ม 3) ทุนทางสังคมของชุมชนพึ่งตนเองมีความสัมพันธ์กับการจัดการความรู้ของชุมชน ทุนทางสังคมในมิติโครงสร้างมีลักษณะเป็นรูปแบบของการติดต่อทางสังคมระหว่างบุคคล กลุ่ม และชุมชน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารการระบุดูปัญหาาร่วมกัน การทำความเข้าใจ และการจัดการความขัดแย้ง และทุนทางสังคมในมิติความสัมพันธ์มีลักษณะเป็นความผูกพันหรือความสัมพันธ์ ส่งผลให้บุคคลช่วยเหลือเกื้อกูลกัน 4) ตัวแบบบูรณาการทุนทางสังคมกับการจัดการความรู้สู่ชุมชนพึ่งตนเอง พบว่า ทุนทางสังคมได้เกื้อกูลให้เกิดกระบวนการจัดการความรู้ นำไปสู่การวิเคราะห์และสังเคราะห์ความรู้เดิมและความรู้ใหม่ที่เหมาะสมกับชุมชน

จตุเทพ ยาสุมุท⁵⁹ (2543) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง ทุนทางสังคมในชุมชนชนบทภาคเหนือ ซึ่งผลการวิจัยพบว่า ทุนทางสังคมในชุมชนแม่ทามีอยู่หลายประเภท ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม โดยทุนที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ 1) ทุนที่เป็นธรรมชาติ คือ ดิน น้ำ และป่าไม้ อันก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งต้นน้ำ มีดินที่อุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุต่างๆ 2) ทุนที่เป็นทรัพยากรมนุษย์ ได้แก่ ผู้นำของชุมชน ทั้งที่เป็นทางการและผู้นำตามธรรมชาติ หรือที่เรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน และชาวบ้านผู้เป็นสมาชิกของกิจกรรมต่างๆ 3) ทุนด้านการเงิน ได้แก่ การระดมทุนในชุมชน เพื่อร่วมกันจัดตั้งกลุ่มกิจกรรมต่างๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ ทำให้เกิดการหมุนเวียนของกระแสเงิน ช่วยสร้างเศรษฐกิจชุมชนให้ดีขึ้น ส่วนทุนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ 1) วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ ระบบคุณค่า ภูมิปัญญา

⁵⁸ กมลวรรณ วรรณธำ. “ทุนทางสังคมกับการจัดการความรู้สู่ชุมชนพึ่งตนเอง.” ปริญญา
รัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต (นโยบายสาธารณะ) คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
2553.

⁵⁹ จตุเทพ ยาสุมุท. “ทุนทางสังคมในชุมชนชนบทภาคเหนือ.” ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต
(สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2543.

ท้องถิ่น การมีความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เช่น ครอบครัว เครือญาติ สถาบันผู้อาวุโส รวมทั้ง การช่วยเหลือด้านแรงงาน เช่น การลงแขก 2) ทูทที่เป็นองค์กรภายนอก ได้แก่ การมีเครือข่าย ความสัมพันธ์กับองค์กรภายนอกชุมชน ทั้งรัฐบาลและเอกชน ขณะที่ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคม ดำรงอยู่และนำไปใช้พัฒนาท้องถิ่น ได้แก่ 1) ปัจจัยสืบทอด คือ การสืบทอดเจตนารมณ์ที่บรรพบุรุษ ตั้งเป้าหมายไว้ 2) ปัจจัยกระบวนการจัดการที่ดี มีคุณภาพ อาศัยกรรมกรที่มีความซื่อสัตย์ในการ ดำเนินกิจกรรมกลุ่มต่างๆ ทั้งตัวผู้นำและสมาชิกทุกคน รวมทั้งมีความเสียสละและเน้นการมีส่วนร่วม ตลอดจนกลุ่มมีกฎ ระเบียบเป็นที่ยอมรับ 3) ปัจจัยผู้นำ กล่าวคือ การมีผู้นำที่ดี มีวิสัยทัศน์ มีความ รับผิดชอบ และเป็นผู้นำเกี่ยวกับการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ได้ 4) ปัจจัยเครือข่ายสนับสนุน ทั้งภายใน และภายนอกชุมชน

ภักติกา สหายมิตร⁶⁰ (2551) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง ทุนทางสังคมที่เสริมสร้างความ เข้มแข็งของชุมชนบ้านกิวลม ตำบลบ่อหลวง อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ ผลการวิจัยพบว่า ทุนทาง สังคมที่เสริมสร้างความเข้มแข็งในระดับมากมี 4 มิติ จาก 5 มิติ ได้แก่ มิติด้านกิจกรรมและความ ร่วมมือ มิติด้านความสมานฉันท์ทางสังคม การอยู่ร่วมกันในสังคม ความขัดแย้งและความรุนแรง มิติ ด้านกลุ่มและเครือข่าย และมิติด้านอำนาจหน้าที่และกิจกรรมทางการเมือง ส่วนมิติด้านความไว้วางใจ และความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ในระดับปานกลางเพียงด้านเดียว

จากการทบทวนงานวิจัยข้างต้น แบ่งลักษณะของงานวิจัยออกได้เป็น 1) การศึกษาชุมชน เข้มแข็ง ในพื้นที่จังหวัดใดจังหวัดหนึ่ง 2) การศึกษาความเข้มแข็งของหมู่บ้านชุมชนชนบทในพื้นที่ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างของประเทศไทย 3) การศึกษาทุนทางสังคมผ่านโครงการใด โครงการหนึ่งภายในหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่ง และในพื้นที่ภาคเหนือของไทย และ 4) การศึกษาการ สร้างทุนทางสังคมเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในหมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่ง

งานวิจัยนี้จึงเป็นการศึกษาเพื่อเติมเต็มและต่อยอดงานวิจัยก่อนหน้าในมิติของการเชื่อมโยงทุน ทางสังคม (social capital) เข้ากับความยั่งยืนของชุมชนเข้มแข็ง (sustainability of strong communities) โดยขยายขอบข่ายการศึกษาเป็นพื้นที่ภาคเหนือซึ่งมีชุมชนที่ศึกษาหลากหลาย มากกว่าการศึกษาเฉพาะชุมชนใดชุมชนหนึ่ง ในขณะเดียวกันได้นำ “วาทกรรม” (discourse) มา วิเคราะห์ร่วมกับทุนทางสังคมและชุมชนเข้มแข็ง

⁶⁰ ภักติกา สหายมิตร. “ทุนทางสังคมที่เสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบ้านกิวลม ตำบลบ่อหลวง อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่.” ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาบริหารการพัฒนา มหาวิทยาลัยแม่โจ้. 2551.